

**T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

**TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI**

**AHZÂB SÛRESİ 57. ÂYET ÇERÇEVESİNDE İSLÂM AHLÂKININ
TEMELLENDİRİLMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ELİF İLHAN

DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET BAĞÇIVAN

**YALOVA
TEMMUZ 2025**

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

AHZÂB SÛRESİ 57. ÂYET ÇERÇEVESİNDE İSLÂM AHLÂKININ
TEMELLENDİRİLMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ELİF İLHAN
238121009

DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET BAĞÇIVAN

YALOVA
TEMMUZ 2025

ETİK BEYAN

Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım “Ahzâb Sûresi 57. Âyet Çerçevesinde İslâm Ahlâkının Temellendirilmesi” başlıklı bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlâk kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksinin tespiti halinde doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi taahhüt ve beyan ederim.

Elif İLHAN

ÖNSÖZ

Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Her işte başarı, ancak Allah'ın inâyetiyle mümkündür. Ahlâk kavramı, tarih boyunca bireysel varoluşun ve toplumsal düzenin temel taşlarından biri olmuştur. Fakat bu tarihsel önemine rağmen, modern dönemde ahlâkın yaşayıştaki etkisi azalmaya başlamış ve bu durum müslümanları da etkilemiştir. Öyle ki, müslümanların günlük yaşamlarında iman ve ibadetlere gösterdikleri hassasiyet, aynı ölçüde ahlâkî tutum ve davranışlarına yansımamaktadır. Nitekim İslâmî yaşam biçimini değerlendirmeye yönelik oluşturulan endeksler, ahlâk merkezli bir din anlayışının Müslüman toplumlarda zayıflamakta olduğunu ve ahlâkî ilkelerin uygulamada geri planda kaldığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle, çeşitli gözlemlerle desteklenen değerlendirmelerim çalışmanın temel motivasyonunu oluşturmaktadır. Bu çerçevede, ahlâkın bireysel davranışlardan toplumsal ilişkilere kadar tüm alanlardaki etkisinin giderek azalmasında, kavramın zihinlerdeki anlam ve derinliğini kaybetmiş olmasının önemli bir payı olduğu söylenebilir. Zira insan, zihinsel olarak içeriğini kavrayamadığı ya da anlamını yitirdiği bir davranış, zamanla uygulamaktan da vazgeçmektedir. Bu perspektiften hareketle, Ahzâb sûresinin 57. âyetinin, ahlâk kavramını yeniden anlamlandırma bağlamında temel bir ahlâkî yasa olarak değerlendirilebileceği söylenebilir. “Allah'ı ve Resûl'ünü incitmemeye özen göstermek” şeklinde özetlenebilecek bu temel prensip, iman ve ibadeti de kapsayan ahlâk anlayışının temel bir unsuru olarak değerlendirilebilir. Bu anlayış doğrultusunda, pergel metaforundaki sabit ayak rolünü üstlenen bu temel ölçüt merkeze alındığında, bireyin diğer fiilleri, pergelin hareketli ayağı gibi yön kazanmaktadır. Bu ölçütün hayata geçirilmesi, diğer davranışların da ahlâkî bir çerçeveye uyum sağlama olasılığını artırmakta ve bireyin istenilen kulluk düzeyine yaklaşmasını mümkün kılmaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışmanın ilerleyişinde yer yer rehberlik eden sayın danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Bağcıvan'a, yine bu süreçte değerli ilmî birikimi ve görüşleriyle bana yardımcı olan kıymetli hocam Prof. Dr. Süleyman Aydın'a şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca, tez jürimde yer alarak kıymetli değerlendirmeleriyle çalışmama katkı sunan saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Avnullah Enes Ateş'e ve Dr. Öğr. Üyesi Kenan Tekin'e de teşekkür ederim. Bu çalışmayı, ömrünü Kur'an'a hizmete adanmış, hafızlığında büyük emeği geçen kıymetli babam Kelami İlhan'a ve beni en güzel şekilde yetiştiren sevgili annem Hatice İlhan'a ithaf ediyorum. Sonuç olarak, bu çalışmanın toplumdaki ahlâkî iyileşmeye katkı sağlayarak alanındaki araştırmacılar için faydalı bir eser ve naçizane bir sadaka-i câriye olmasını Yüce Allah'tan niyaz ediyorum.

Temmuz - 2025

Elif İLHAN

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN	i
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR LİSTESİ.....	vii
ÖZET	ix
ABSTRACT	xi
GİRİŞ	1
1. AHLÂK KAVRAMININ İNCELENMESİ	7
1.1. Ahlâk Kavramının Temel Çerçevesi	7
1.2. Ahlâk Kavramının Lügavî ve Istilâhî Anlamı	11
1.3. İslâmî İlimlerde Ahlâkın Yeri	12
1.3.1. Tefsir ilmi ile ahlâkın ilişkisi	13
1.3.2. Hadis ilmi ile ahlâkın ilişkisi.....	15
1.3.3. Kelâm ilmi ile ahlâkın ilişkisi	17
1.3.4. İslâm hukuku ile ahlâkın ilişkisi	17
1.3.5. Diğer islâmî ilimlerle ahlâkın ilişkisi	21
2. AHZÂB SÛRESİ 57. ÂYETİN İNCELENMESİ VE AHLÂKÎ BAĞLAMI	23
2.1. Ahzâb Sûresi 57. Âyetin İncelenmesi	23
2.1.1. Âyetin metni ve meâli	23
2.1.2. Âyetin sebab-i nüzûlü ve siyak-sibak ilişkisi	23
2.1.3. Klasik tefsir geleneğinde ahzâb sûresi 57. âyetin yorumu	24
2.1.3.1. en-Nüket ve'l-‘uyûn tefsîru’l-Mâverdî/Mâverdî (ö. 450/1058)	24
2.1.3.2. Letâ’ifü’l-işârât/Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072)	25
2.1.3.3. Me‘âlimu’t-tenzil/el-Begavî (ö. 516/1122)	26
2.1.3.4. Mefâtihu’l-gayb/Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210).....	28
2.1.3.5. Medarikü’t-tenzil/Ebu’l Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310).....	30
2.1.3.6. Nazmü’d-dürrer/Bikâî (ö. 885/1480).....	31
2.1.3.7. İrşâdü’l-‘aqlî’s-selîm/Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574).....	33
2.2. Eziyet ve İncitmek Fillerinin Anlam Çerçevesi	35

2.2.1. Lügat anlamları	35
2.2.2. “Eza” fiilinin Kur’an’daki kullanımı ve Türkçedeki karşılığı	36
2.3. Ahzâb Sûresi’nin Yapısı ve Ahlâkî Muhtevası	39
2.3.1. Sûrenin konumu ve isimlendirilmesi.....	39
2.3.2. Ahzâb sûresinin ahlâkî muhtevası.....	39
2.4. Ahzâb Sûresi 57. Âyetin Ahlâkî İşlevi ve Sûre Bağlamındaki Konumu	40
2.4.1. Ahlâkî işlevi	40
2.4.2. Sûre bağlamındaki konumu.....	42
2.5. Ahzâb 57’ye Göre Allah’ı ve Resûlü’nü İncitmemek İlkesinin Ahlâkî Temellendirilmesi.....	46
SONUÇLAR VE ÖNERİLER	51
KAYNAKLAR.....	53
ÖZGEÇMİŞ	59

KISALTMALAR LİSTESİ

b.	: Bin/İbn
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
Hız.	: Hazreti
No.	: Numara
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm/vefat tarihi
s. a. v.	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
vd.	: Ve diğerleri

AHZÂB SÛRESİ 57. ÂYET ÇERÇEVESİNDE İSLÂM AHLÂKININ TEMELLENDİRİLMESİ

ÖZET

Allah, insanlar için din olarak İslâm'ı seçmiş ve dini kemale erdirmiştir. Bu dinin temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim, müminlerin bireysel ve toplumsal yaşamlarını düzenleyen evrensel ilke ve kaideleri içermektedir. Bu kaidelerin merkezinde ahlâk kavramı yer almakta; ahlâk, iman ve ibadetleri de içine almaktadır. Dolayısıyla Kur'an, kıyamete kadar geçerliliği olan bir rehber olarak ahlâkın sağlam ve değişmez temellerini sunmaktadır. Fakat günümüzde ahlâk kavramı, bireysel ve toplumsal yaşamda hak ettiği konumu tam olarak koruyamamaktadır. Bu durum ise ahlâk anlayışının yeniden ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu nedenle ahlâkın yaşamdaki işleyişini iyileştirmek için öncelikle zihinsel bir dönüşüm gerekmektedir; bunun için de tüm ahlâkî ilkeleri kapsayan genel bir ahlâk yasasının belirlenmesi ve bu yasaya göre ilkelere anlam kazandırılması önem arz etmektedir. Bu doğrultuda çalışmanın ilk bölümünde, ahlâk kavramının genel çerçevesi çizilmekte ve İslâmî ilimlerle olan ilişkisi açıklanmaktadır. İkinci bölümde ise Ahzâb sûresinin 57. âyeti, dilsel ve anlamsal açıdan analiz edilerek ahlâkî işlevi bakımından değerlendirilmektedir. Son olarak, ilgili âyetten hareketle “Allah'ı ve Resûl'ünü incitmemek” ilkesi doğrultusunda İslâm ahlâkı temellendirilmektedir. Buna göre, bir Müslümanın her davranışında Allah'ı ve Resûl'ü incitmekten kaçınma gayreti, onun ahlâklı bir yaşam sürdürmesine önemli ölçüde katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Ahlâk, İslâm Ahlâkı, Kur'an, Ahzâb Sûresi 57. Âyet.

GROUNDING THE MORALITY OF ISLAM IN THE FRAMEWORK OF VERSE 57 OF SURAH AL-AHZAB

ABSTRACT

Allah has chosen Islam as the religion for humanity and has perfected it. The primary source of this religion, the Qur'an, contains universal principles and rules that regulate the individual and social lives of believers. At the center of these principles lies the concept of morality; morality also encompasses faith and acts of worship. Consequently, the Qur'an serves as a guide with lasting validity until the Day of Judgment, presenting a solid and unchanging foundation for morality. However, today the concept of morality has not fully retained the position it deserves in individual and social life. This situation necessitates a reexamination of the understanding of morality. Therefore, improving the functioning of morality in life first requires a mental transformation; for this purpose, it is essential to establish a general moral law encompassing all moral principles and to give meaning to these principles accordingly. In this context, the first chapter outlines the general framework of the concept of morality and explains its relationship with Islamic sciences. In the second chapter, verse 57 of Surah Al-Ahzab is analyzed linguistically and semantically, and then evaluated in terms of its moral function. Finally, based on the relevant verse, Islamic morality is grounded upon the principle of "not harming Allah and His Messenger." Accordingly, a Muslim's effort to avoid harming Allah and His Messenger in every behavior significantly contributes to leading a moral life.

Keywords: Tafsir, Morality, Islamic Morality, Qur'an, Verse 57 of Surah Al-Ahzab.

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu ve Kapsamı

Ahlâk, bireysel tutumlardan toplumsal normlara, temel değerlerden günlük yaşamdaki uygulamalara kadar uzanan çok katmanlı bir araştırma alanıdır. Ancak bu alanın hem disiplinlerarası genişliği hem de kuramsal çeşitliliği, yüksek lisans düzeyindeki bir çalışmada bütüncül biçimde ele alınmasını güçleştirmektedir. Bu nedenle tez, İslâm ahlâkî çerçevesinde sınırlandırılmış olup, Ahzâb sûresinin 57. âyetini temel alarak kapsayıcı bir ahlâk anlayışı geliştirmeyi hedeflemektedir. Bu amaçla, çalışmada söz konusu âyetin anlamı ve ahlâkî işlevi, Kur'an'ın genel bütünlüğü içerisinde mevzûî (konulu) tefsir¹ yaklaşımıyla incelenmektedir.

Kur'an'daki ahlâk ilkelerine dair literatürde çeşitli tespit ve açıklamalar bulunsa da,² bunları evrensel ölçekte ve sistematik bir ahlâk yasası şeklinde ele alan çalışmaların büyük ölçüde mevcut olmadığı görülmektedir. Öte yandan, İslâm ahlâk düşüncesinin klasik temsilcileri arasında yer alan İbn Miskeveyh (ö. 421/1030)³ ve Tûsî (ö. 672/1274)⁴, ahlâkî daha çok felsefî bir temelde açıklamışlardır. Buna karşılık, Eş'arî (ö. 324/935-36)⁵ ve Mâtürîdî (ö. 333/944)⁶ kelimî bir perspektif benimserken; Gazzâlî (ö. 505/1111)⁷ tasavvufî yorumuyla ahlâk anlayışına farklı bir boyut kazandırmıştır. Buna bağlı olarak, mevcut yaklaşımlardan ayrılan ve vahyi temel alan kapsayıcı bir ahlâk yasası ortaya koyan bu çalışma, literatürdeki

¹ Mevzûî tefsir, Kur'an âyetlerinin belirli bir konu veya tema etrafında toplanarak, bağlam içerisinde sistematik bir şekilde yorumlanmasıdır. Bu yaklaşım, sûreler, kelimeler veya genel kavramlara odaklanarak, Kur'an metninin bütünselliği ve iç tutarlılığı dikkate alınarak uygulanmaktadır. Farklı türleri olmakla birlikte, bu çalışmada konulara dayalı mevzûî tefsir esas alınmaktadır. Bk. Süleyman Aydın, *et-Tefsîru'l Mevzûî Dirâse Nakdiyye Nazariyye Tatbikiyye* (İstanbul: Eski Eserler Yayınevi, 2023), 18-20.

² Bk. Mazhar Dünder, *Kur'an'da Ahlâkî Yasaklar* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Öznur Burma, *Kur'an'da Amelî Ahlâk (M. Abdullah Draz'ın Kur'an Ahlâkî Çerçevesinde)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Hayrunnisa Bakırcı, *Kur'an'da Ferdî Ahlâk İlkeleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014); Celil Kiraz, *Kur'an'da Ahlâk İlkeleri-Tevrat, Zebur ve İncil'le Mukâyeseli Bir Çalışma-* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005) vd.

³ Mustafa Köylü-Ahmet Koç (ed.), *Klasik İslâm Eğitimcileri* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 162; Habibe Akçaoğlu, *Aristoteles ve İbn Miskeveyh'de Ahlâk Felsefesi (Mukayeseli Bir Araştırma)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 14.

⁴ Anar Gafarov, *Nasîruddin et-Tûsî'nin Ahlâk Felsefesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 28-30; Nasîreddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, Farsçadan Azerbaycan Türkçesine çev. Rahim Sultanov, Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine çev. A. Vahap Taştan-Habil Nazlıgül (Ankara: Fezr Yayınları, 2005), 27.

⁵ Mehmet Kenan Şahin-Aydın Fındık, "Ahlâkî Değerlerin Ontolojik Kaynağı (Eş'arî ve Mâtürîdî Örneği)", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 13/3 (2023), 30-33; Recep Kaymakcan-Mevlüt Uyanık (ed.), *Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlâk* (İstanbul: Dem Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2007), 171-175.

⁶ Şahin-Fındık, "Ahlâkî Değerlerin Ontolojik Kaynağı", 33-36; Kaymakcan-Uyanık, *Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlâk*, 175-183.

⁷ Aysel Tan, "Gazzâlî'nin Ahlâk Anlayışı", *II. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu*, ed. İshak Tekin vd. (Ankara: Sonçağ Akademi, 2021), 529; Muhammed Nurullah Taşçı, *Gazzâlî Düşüncesinde Ahlâkın Tasavvufî Boyutu* (Mardin: Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 29-31.

boşluğun doldurulmasına katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede, Kur'an âyetleri başta olmak üzere hadis kaynakları, klasik tefsirler ve ahlâk literatürüne odaklanılmakta; modern seküler ahlâk teorileri ve tarihsel dönemlere özgü ahlâk anlayışları ise kapsam dışı bırakılmaktadır.

Amacı ve Önemi

Bu tezin amacı, Ahzâb sûresinin 57. âyetinden hareketle ortaya konan “Allah’ı ve Resûl’ünü incitmemeye çalışmak” ilkesinin, İslâm ahlâkının özünü ve kapsamını belirleyen temel yasa olduğunu ortaya koymaktır.

İslâm dini, bir Müslümanın nasıl bir hayat yaşaması gerektiğini Kur'an âyetlerinde bildirmiş; Hz. Muhammed (s.a.v.) ise bu âyetleri açıklamış ve insanlara tebliğ etmiştir. Nitekim Hz. Peygamber'in “Ben ancak güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim”⁸ hadisi, güzel ahlâkın İslâm'ın mütemmim cüzü olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, toplumların temel yapı taşı olan ahlâkın, hayatın ayrılmaz bir parçası olduğunu öncelikle Müslümanların idrak etmesi gerekmektedir. Fakat günümüzde Müslüman toplumlarda ahlâk kavramının zayıflamakta olduğu görülmektedir. “Fiildeki zafiyet, fikirdeki noksanlıktan kaynaklanır” düşüncesinden hareketle, ahlâkın Müslümanların zihin dünyasında anlam kaybına uğradığı anlaşılmaktadır. Bu itibarla, ahlâkı yeniden sağlam bir zihinsel çerçeveye oturtmanın yolu, Müslümanların ortak referansı olan Kur'an-ı Kerim'de, ahlâkî öğretilerin açıklığa kavuşturulmasından geçmektedir. Bu sebeple Kur'an'da ahlâkî bir yasanın tespit edilmesi önem arz etmekte; böylece, bilgi kirliliğinin arttığı, mutlak bilginin belirsizleştiği günümüzde, iman ve ibadet kadar ahlâkın da zihinlerinde yerleşmesi hedeflenmektedir.

Ahzâb sûresi 57. âyetin meâli: *Şüphesiz Allah ve Resûlünü incitenlere, Allah dünya ve âhirette lânet etmiş ve onlara aşağılayıcı bir azap hazırlamıştır*⁹ şeklindedir. Bu âyet, kapsamlı bir müeyyide içermesi bakımından diğer bazı ahlâkî öğreti içeren âyetlerden¹⁰ farklılaşmaktadır. Söz konusu müeyyide, ahlâkın yalnızca tavsiye veya güzel söz olarak kalmayıp, uygulanması zorunlu ve bağlayıcı bir ilkeler bütünü olduğunu göstermektedir. Nitekim bu özellik âyetin, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde, İslâm ahlâkının temelini belirleyen bir yasa niteliği taşıdığını ortaya koymaktadır.

⁸ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî İmam Mâlik, *el-Muvaṭṭa'*, nşr. Abdüvehhâb Abdüllatîf (Kahire: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1382/1962), “Hüsnü'l-Hulk”, 8.

⁹ Halil Altuntaş vd. *Kur'an-ı Kerim Meâli* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), 469.

¹⁰ el-Bakara 2/177, Âl-i İmrân 3/134, el-Mâide 5/8, el-A'râf 7/199, en-Nahl 16/90, el-İsrâ 17/23-24, el-Mü'minûn 23/1-11, el-Furkân 25/63-76, Lokmân 31/17-19, el-Hucurât 49/11-12 vd.

Kur'an'ın anlam derinliği ve dilsel inceliği bağlamında kullanılan kelimeler ve filler, metnin bütünlüğüne hizmet edecek biçimde özenle seçilmiştir. Nitekim bazı akademik araştırmalar, Kur'an'daki kelimelerin yalnızca lafzî değil, mecazî anlamlarıyla da bilinçli şekilde kullanıldığını ortaya koymaktadır.¹¹ Bu bağlamda Ahzâb sûresi 57. âyette yer alan “Allah’ı incitmek” ifadesinin, mecazî anlam taşıdığı kabul edilmesine rağmen¹² bilinçli bir tercih olarak değerlendirilebilmektedir. Bu kapsamda “incitmek” fiilinin, Allah gözetlemektedir¹³ veya “Allah beklemektedir”¹⁴ gibi âyetlerde olduğu üzere, insanların bu davranışı daha iyi kavrayabilmeleri amacıyla seçilmiş olabileceği düşünülmektedir. Elbette burada vurgulanan Allah’ın yaratılmışlar gibi bir incinme yaşamadığı; söz konusu fiilin kulun davranışının ciddiyetini gösteren bir boyut içerdiği.

Bu fiil, Kur'an'da başka âyetlerde de¹⁵ benzer anlamlarda kullanılmıştır. Ayrıca Resûlî incitmenin Allah’ı incitmek anlamına gelmesi,¹⁶ bireylerin Allah’a karşı sorumluluklarının ve Resûl’ün toplumdaki ahlâkî otoritesine saygının birlikte vurgulandığını göstermektedir. Bu doğrultuda söz konusu âyetin, bireylerin ve toplumun ahlâkî bilincinin şekillenmesine katkıda bulunduğu söylenebilmektedir.

Söz konusu âyette Allah’ı ve Resûl’ünü incitenlere yönelik hem dünyada hem de âhirette ağır müeyyideler zikredilmekte; lanetlenme ve aşağılayıcı bir azapla cezalandırılacakları bildirilmektedir. Bu uyarı, meselenin tek seferlik bir yanlışla sınırlı kalmayıp, Allah’ı ve Resûl’ünü incitici davranışların alışkanlık haline getirilmesini kapsadığını göstermektedir. Nitekim bu tür davranışlar, yalnızca kişisel hatalar olarak görülmeyip, toplumu ifsat etme riski taşıyan alışkanlıklar olarak değerlendirilmelidir. Dolayısıyla âyet, uyarının ciddiyetini ve bağlayıcılığını açık biçimde ortaya koymaktadır.

Yöntemi

Bu çalışma, Ahzâb sûresinin 57. âyetinden hareketle “Allah’ı ve Resûl’ünü incitmemek” ilkesini, âyetin bağlamı doğrultusunda evrensel bir ahlâk yasası olarak yorumlamayı

¹¹ Osman Ertuğrul, “Kur'an Dilinde Kelimenin İfade Biçimi”, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (Mayıs 2016), 99-115.

¹² Bk. Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes’ûd b. Muhammed el-Ferrâ’ el-Begavî, *Meâlimu’t-Tenzil*, thk. Muhammed Abdullah el-Nimr vd. (Riyad: Daru’l Taiba, 1988), 6/375; Ebüssuûd b. Muhammed el-İmâdî el-Hanefî, *İrşâdü’l-’akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*, thk. Abdulkâdir Ahmet Ağa (Riyad: Mektebetü’r-Riyadü’l-Hadis, 1971), 4/432-433 vd.

¹³ eş-Şûrâ 42/6.

¹⁴ Hûd 11/122.

¹⁵ el-Bakara 2/262, et-Tevbe 9/61, en-Nisâ 4/16, el-Ahzâb 33/58 vd.

¹⁶ Ebû’l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Leṭâ’ifü’l-işârât*, nşr. Abdullatîf Hasan Abdurrahman (Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2007), 3/44; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü’l-’akli’s-selîm*, 4/432-433 vd.

amaçlamaktadır. Bu kapsamda, vahiy temelli İslâm ahlâk teorileri, bağlam dışı yorum, sebr ve taksim ve tümevarım yöntemleri bir arada kullanılarak, âyetin anlamı ve ahlâk düşüncesindeki yeri tespit edilmeye çalışılmaktadır.

Bu çalışmanın temel dayanağını, vahiy temelli İslâm ahlâk teorileri oluşturmaktadır. Bu yaklaşımı benimseyen alimler,¹⁷ ahlâkî kuralların kaynağını ilahi vahiy olarak görmekte; bu kuralları, insan davranışlarını düzenleyen ve bağlayıcılığı mutlak olan yasa koyucu ilkeler olarak kabul etmektedirler.¹⁸ Bu bağlamda, vahiy temelli ahlâk anlayışını sistematik biçimde temellendiren düşünürlerden biri olarak Gazzâlî, ahlâkî ilkelerin kaynağını ve işlevini, ilahî iradeye dayalı bir perspektifle ele almıştır. Ona göre insan, Allah tarafından en güzel biçim ve özelliklerle yaratılmış; ahlâkını güzelleştirme sorumluluğu ise bireyin çabasına bırakılmıştır. İlâhî yardım, bireyin erdemli huylarını geliştirmesini kolaylaştırırken, güzel ahlâk peygamberlerin ve sadık kulların belirgin özelliklerinden biri haline gelmektedir. Gazzâlî, güzel ahlâkî imanın bir parçası ve takva sahiplerinin çabalarının meyvesi olarak değerlendirirken, kötü huyu insanın bedeni ve ruhu için zararlı bir tehdit olarak görmektedir. Bu çerçevede ona göre erdemli ve erdemsiz davranışlar arasındaki fark, bireyin ahlâkî gelişiminde merkezi bir rol oynamaktadır. Ayrıca akıl ve nakil birlikteliğine dikkat çekerek, ahlâkî ve uhrevî bilgilerin yalnızca vahiy yoluyla elde edebileceğini vurgulamaktadır.¹⁹

Gazzâlî, özellikle ahlâkî değerlerin epistemolojik temelini değerlendirirken, aklın bir fiilin güzellik (hüsün) veya çirkinlik (kubuh) niteliği hakkında kesin ve mutlak bir hüküm verme yetkisine sahip olmadığını; bu tür değerlendirmelerin ancak vahiy yoluyla belirlenebileceğini savunmaktadır. Dolayısıyla ona göre bir fiili iyi kılan Allah'ın “yapın”, kötü kılan ise “yapmayın” emridir.²⁰ Bu yaklaşım, nihai amacı ebedî mutluluk olan “mutluluk ahlâkî” anlayışından farklı olarak, Allah'ın emirlerine mutlak itaati esas alan bir “yükümlülük ahlâkî” çerçevesinde şekillenmektedir. Bu anlayışa göre ahlâkî eylemler, belirli bir faydaya ulaşmak için değil, ilâhî emir gereği yerine getirilir; mutluluk ise O'nun lütfuna bağlı olarak umulur.²¹

¹⁷ İmam Gazzâlî, *İslâm Ahlâkı*, çev. Âkif Nuri (İstanbul: Sinan Yayınları, 1996), 41-42; Mehmet Türkeri, “Bazı Ahlâk Teorileri Açısından Fahrettin Râzî'nin Ahlâk Anlayışı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2003), 65-67; Ayşe Üzümlü, *İbn Miskeveyh'de Ahlâk Felsefesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 5-8; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 53-54 vd.

¹⁸ Mustafa Çağrı, “Ahlâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/1-9; Yusuf Güneş, “İslâm Ahlâkının Temel Özellikleri”, *EKEV Erzincan Kültür Eğitim Vakfı Akademi Dergisi*, 15/49 (2011), 94.

¹⁹ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Mesîru Umûmî'l-Muvahhidîn Şerh u Terceme-i Kitâb-ı İhyâ'u 'Ulûmî'd-Dîn (İhyâ Tercüme ve Şerhi)*, çev. Yusuf Sıdkî el-Mardinî, haz. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 7: 211-213.

²⁰ İmam Gazzâlî, *el-Mustasfa min 'ilmi'l-Uşûl İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, çev. Yunus Apaydın (Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994), 1/73.

²¹ Metin Aydın, “İmam Gazzâlî Düşüncesinde Ahlâklı Olmanın Anlamı”, *III. International Ethics Congress*

Bu bağlamda bireyin gerçek mutluluğa ulaşması, ahlâkî yetkinlik kazanmasıyla mümkündür. Bu süreçte Hz. Peygamber (s.a.v.), hem rol model hem de rehber olarak merkezi bir konuma sahipken; bu yetkinlik, bireyin dünya ve âhiret mutluluğunu güvence altına alan temel bir şart olarak ortaya çıkmaktadır.²² Netice itibariyle bu yaklaşım, Ahzâb sûresi 57. âyetten hareketle ortaya konan “Allah’ı ve Resûl’ünü incitmemek” ilkesinin, bireysel ve kamusal ahlâk davranışlarını düzenleyen temel yasa olarak değerlendirilmesine teorik bir dayanak teşkil etmekte; çalışmanın ilmî tutarlılığı ve uygulanabilirliğine katkı sağlamaktadır.

İslâm düşünce geleneğinde, Kur’an’ın çok yönlü bir yapıya sahip olduğu ve her okuma deneyiminde yeni anlamların keşfedilebildiği vurgulanmıştır.²³ Bu çerçevede, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) zaman zaman âyetleri ilk anlamının ötesinde yorumladığı, sahabenin de benzer biçimde bağlam dışı yorumlarda bulunduğu bilinmektedir.²⁴ İslâmî ilimlerde de karşılık bulan bu yaklaşım, özellikle fıkıh alanında öne çıkmaktadır. Bu doğrultuda, bazı âyetlerin bağlamlarının ötesine taşınarak hüküm istinbatında kullanılması, Kur’an’ın evrenselliğinin tabîî bir sonucu olarak değerlendirilmektedir.²⁵ Bununla birlikte, murad edilen anlamın doğru bir şekilde tespit edilebilmesi için tarihsel ve metin içi bağlama da dikkat edilmesi gerekmektedir.²⁶ Buna karşın yalnızca bağlama odaklanan yorum anlayışı birtakım sorunlar içermektedir. Bu sorunlar arasında âyetlerin tek bir anlamla sınırlandırılması, nüzûl rivayetlerinin sıhhati ve siyak-sibak ilişkilerine dair yorumların özneliği sayılabilmektedir.²⁷ Bu nedenle, bağlam dışı yorum yöntemi keyfî değil, belirli ilke ve kurallar çerçevesinde uygulanmalıdır. Nitekim bu yöntemin uygulanmasında öncelikle tarihsel ve metin içi bağlam dikkate alınmalı ve ilk muhatapların anladığı nesnel anlam tespit edilmelidir. Ardından âyet, belirlenen ölçütler doğrultusunda bağlam dışı yorumlanmalıdır.²⁸ Netice itibariyle bu yaklaşım, Kur’an metninin anlam ufku genişletmekte ve yöntemsel sınırlar çerçevesinde evrensel ilkelerin elde edilmesine katkı sağlamaktadır.²⁹ Bu çalışmada söz konusu yöntem benimsenmiş; öncelikle Ahzâb sûresi 57. âyet, sebep-i nüzûl rivayetleri ve siyak-sibak bütünlüğü çerçevesinde ele alınmıştır. Ardından, bağlam dışı yorum çerçevesinde âyetten

Bildiriler Kitabı, ed. Melike Özer Keskin-Hasan Çiftçi (Ankara, Farabi Yayınları, 2021), 279.

²² Hatice Toksöz, “Gazzâlî’ye Göre Bireyin Ahlâkî Yetkinlik Kazanımında Peygamberin Rolü”, *Danışname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2022), 240-241.

²³ M. Taha Boyalık, “Molla Fenârî nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 18 (2007), 92.

²⁴ Mehmet Bağçivan, *Kur’an Yorumunda Bağlamanın Sınırlayıcılığı* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 154.

²⁵ Bağçivan, *Kur’an Yorumunda Bağlamanın Sınırlayıcılığı*, 138-149.

²⁶ Bağçivan, *Kur’an Yorumunda Bağlamanın Sınırlayıcılığı*, 199.

²⁷ Bağçivan, *Kur’an Yorumunda Bağlamanın Sınırlayıcılığı*, 157-166.

²⁸ Bağçivan, *Kur’an Yorumunda Bağlamanın Sınırlayıcılığı*, 169-196.

²⁹ Bağçivan, *Kur’an Yorumunda Bağlamanın Sınırlayıcılığı*, 198-203.

hareketle, bireysel ve toplumsal hayata uygulanabilir evrensel bir ahlâk yasası ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada kullanılan yöntemlerden biri de sebr ve taksim yöntemidir. Kelâm, fıkıh ve fıkıh usulüyle sınırlı kalmayıp neredeyse bütün ilimlerde faydalanılan bu yöntem, bir konunun muhtemel yönlerini belirleyip ardından bunları teker teker eleyerek geriye tek bir seçeneğin bırakılmasını ifade etmektedir.³⁰ Çalışmada yöntem olarak, genel ahlâk teorileri arasından vahiy merkezli ahlâk teorisi seçilmiş ve bu tercih, çalışmanın temel eksenini oluşturmuştur.

Tümevarım, bireysel olaylardan hareketle genel ilkelere ve evrensel prensiplere ulaşmayı hedefleyen akıl yürütme biçimidir.³¹ Bu yöntem kullanılarak, çalışmada Ahzâb sûresi 57. âyetten hareketle elde edilen “Allah’ı ve Resûl’ünü incitmemek” ilkesi, belirli bir duruma bağlı kalmayıp, genelleştirilmeye elverişli bir ahlâk yasası haline getirilmiştir. Söz konusu ilke, klasik mantıkta somut örneklerden genelleme yapan tümevarımın doğrudan örneği olmasa da,³² bu çıkarım evrensel bir ahlâk yasasına ulaşmayı mümkün kılmaktadır.

Kur’an’ın Kur’an’la tefsiri yöntemi âyetlerin kendi iç bütünlüğü ve siyâk-sibâk ilişkileri çerçevesinde yorumlanmasını sağlayarak anlamı açıklığa kavuşturmakta ve metnin doğru anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Tarihî süreçte tefsirde önemli bir yöntem olarak öne çıkan ve diğer tefsir türleriyle birlikte işlevsel biçimde kullanılan³³ bu yaklaşım, Kur’an’daki ahlâk öğretisinin bütüncül biçimde ortaya konmasını ve Ahzâb sûresinin 57. âyetinin diğer âyetlerle ilişkilendirilerek yorumlamasını sağlamaktadır.

Bu çalışma, Kur’an âyetleri ve güvenilir hadisler çerçevesinde yürütülmüştür. Bağlam ve konumuna göre bazı âyetlerin Arapça metinleri ile meâlleri birlikte sunulmuştur. Örneğin, birinci bölümde yer alan âyetler, çalışmanın kapsamını aşmamak amacıyla yalnızca meâl düzeyinde aktarılmıştır. İkinci bölümde ise Ahzâb sûresi 57. âyetin Arapça metni ve meâlî üzerinden daha ayrıntılı bir değerlendirme yapılmıştır. Anlam aktarımı için özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı’nın hazırladığı *Kur’an-ı Kerim Meâlî*³⁴ esas alınırken; klasik tefsirlerde yer alan yorumlar, metin bütünlüğü korunarak yalnızca tercüme edilip genel biçimde aktarılmıştır. Dilsel analizler için ise Arapça ve Türkçe sözlüklerden yararlanılmıştır.

³⁰ Tuncay Başoğlu, “Sebr ve Taksim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/255-256.

³¹ İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 2009), 195.

³² Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 195-197.

³³ Nurettin Çiftçi, *Kur’an’ın Kur’an’la Tefsiri* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019).

³⁴ Halil Altuntaş vd. *Kur’an-ı Kerim Meâlî* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011).

1. AHLÂK KAVRAMININ İNCELENMESİ

1.1. Ahlâk Kavramının Temel Çerçevesi

Ahlâk, bir sosyal bilim disiplini olarak; toplumda zamanla şekillenen örf, âdet, değer yargıları, normlar ve kurallar bütünüdür. Bu yapısal bütünlük, bireylerin, grupların ya da toplumun doğru ve yanlış davranışlarını belirlemede ve yönlendirmede temel bir işlev görmektedir.³⁵ Dolayısıyla ahlâk, insan hayatının bireysel ve toplumsal boyutlarını düzenleyen temel bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

İslâm düşüncesinde ise ahlâk, genel olarak “bireyin fiil ve davranışlarının, fazla düşünme ya da özel bir çaba harcamaya gerek kalmaksızın, nefsinden kolayca ortaya çıkmasını sağlayan meleke” biçiminde tanımlanmaktadır.³⁶ Fakat bu tanımda dikkat edilmesi gereken husus, eylemin düşünüp taşınmadan gerçekleştirilmesi meselesidir. Zira ahlâkî eylemler, temelde düşünmeye ve tercihe dayalı olarak ortaya çıkmaktadır.

Burada asıl vurgulanmak istenen; bireyin dine ve akla uygun davranışları sürekli tekrar etmesiyle bu davranışları zamanla alışkanlık haline getirmesidir. Böylece kişi, bu eylemleri artık doğal bir şekilde, düşünmeden ve tereddüt etmeden yerine getirebilir. Bununla birlikte bazı insanlar ahlâk alanında potansiyel bir melekeye sahip olarak dünyaya gelmekte; bu durum, İslâm ahlâk düşüncesinde *mizaç* kavramıyla ifade edilmektedir. *Mizaç*, literatürde *birinci ahlâk* veya *birinci doğa* terimleriyle de adlandırılmaktadır. Öte yandan, kişi belirli davranışları tekrarladıkça yeni alışkanlıklar edinmekte; böylece mevcut ahlâkî özellikler değişerek onların yerine yeni yatkınlıklar oluşabilmektedir. Bu bağlamda, kazanılan yeni meleke *ikinci ahlâk* veya *ikinci doğa* olarak adlandırılmaktadır.³⁷

Dolayısıyla ahlâk ilminin gayesi, kişinin kendi kendini yönetme becerisi kazanması, bilgi ve eylemleri aracılığıyla nefsinin eğitilmesi, içindeki iyilik potansiyelini açığa çıkarması ve onu mutluluğa ulaştıracak bilgiyle donanmasıdır. Bu açıdan ahlâk ilmi, huyların güzelleştirilmesini ve eğitilmesini sağlamak üzere “*tehzîbü’l-ahlâk*” olarak ifade edilmekte; aynı zamanda “*kendi kendini yönetme ilmi*” (*ilmü tedbîri’n-nefs*) şeklinde de tanımlanmaktadır. Böylece, kişi hem dünya hem de ölüm sonrası hayatında iyiliğe ulaşabilmesi için hayatın nazarî ve amelî yönlerine dair farkındalık kazanmaktadır. Bu farkındalık sürecinde dikkate alınması gereken esaslar arasında Kur’an ve sünnete uygunluk,

³⁵ Coşkun Can Aktan, “Ahlâk ve Ahlâk Felsefesine Giriş”, *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2009), 39.

³⁶ İbn Sînâ, *İlâhiyât-ı Şifâ-Metafizik*, çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker (İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2011), 363.

³⁷ Yunus Cengiz, “Ahlâk İlmi ve Diğer İlimlerle İlişkisi”, *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, ed. Murat Demirkol (Ankara: Bilay Bilimsel Araştırma Yayınları, 2024), 21.

dünya ve âhiret mutluluğu, ahlâkın değişebilirliği, makuliyet, sorumluluk, beden ve ruhun birlikteliği, bireysel farklılıkların gözetilmesi ve özgürlük bulunmaktadır. Bu doğrultuda, kişiden dinen ve aklen güzel olarak kabul edilen davranışlar sadır oluyorsa bu yapı güzel ahlâk; kötü veya çirkin davranışlar ortaya çıkıyorsa çirkin ahlâk olarak adlandırılmaktadır.³⁸

Öte yandan ilimler, genel olarak *nazarî (teorik)* ve *amelî (pratik)* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Matematik, doğa bilimleri ve metafizik nazarî ilimler arasında yer alırken; ev yönetimi, siyaset ve ahlâk gibi alanlar amelî ilimlere dâhil edilmektedir. Pratik ilimler kapsamında kabul edilen ahlâk ilmi de, bu doğrultuda nazarî ve amelî olmak üzere iki yönlü bir yapı sergilemektedir. *Nazarî ahlâk*; “iyi nedir?”, “kötü nedir?”, “vicdan nedir?”, “insan davranışlarının gayesi ne olmalıdır?” gibi temel sorulara odaklanmakta ve bu sorular üzerinden ahlâkî ilkelere ulaşmayı amaçlamaktadır. *Amelî ahlâk* ise nazarî ahlâkın ortaya koyduğu ilke ve kuralların hayata geçirilmesini, toplumsal düzlemde uygulanmasını hedeflemektedir. Ancak bu iki alanı birbirinden kesin çizgilerle ayırmak mümkün olmamakta; zira nazarî ve amelî ahlâk arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır.³⁹

Nitekim İslâm düşüncesinde yalnızca ahlâkî ilkeleri teorik düzeyde bilmek yeterli sayılmamış; bu ilkelerin yaşanması ve eyleme dökülmesi esas alınmıştır. Bu sebeple amelî ahlâk, vazifeler ve mükellefiyetler ilmi olarak, bireysel, toplumsal ve dinî boyutlarıyla incelenmektedir. Ayrıca tasavvuf ve ruhanî tıp da amelî ahlâkın uygulama alanları arasında görülmektedir. Bu bağlamda sadece amelî ahlâka dair yazılmış müstakil eserler değil; siyasetnâmeler, nasihatnâmeler ve vasiyetnâmeler gibi farklı türdeki eserler de önemli ahlâkî bilgiler içermektedir. Günümüzde ise amelî ahlâkın ilgi alanı oldukça genişlemekte; insan hakları, çevre sorunları, genetik araştırmalar ve ötenazi gibi çağdaş meseleler de amelî ahlâk kapsamında değerlendirilmektedir.⁴⁰

Bunun yanında, geniş bir araştırma sahasına sahip olan ahlâk felsefesi (etik), nazarî ahlâkın felsefe yönünü temsil etmektedir. Ancak kalamî veya tasavvufî bağlamda yürütülen nazarî ahlâk çalışmaları da bulunduğundan, her nazarî ahlâk çalışması doğrudan ahlâk felsefesi anlamına gelmemektedir. Bu bağlamda ahlâk felsefesi alanında çeşitli kuramsal yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bunlardan ilki, ahlâkın kavramsal temellerini inceleyen *meta-ahlâk* yaklaşımıdır. *Meta-ahlâk*, daha sonra *normatif ahlâk* ve *pozitif ahlâk* olmak üzere ikiye

³⁸ Yunus Cengiz, “Ahlâk İlmi ve Diğer İlimlerle İlişkisi”, 22-24.

³⁹ Mehmet Vural, “Amelî Ahlâk”, *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, ed. Murat Demirkol (Ankara: Bilay Bilimsel Araştırma Yayınları, 2024), 323.

⁴⁰ Mehmet Vural, “Amelî Ahlâk”, 324-338.

ayrılmıştır. *Normatif ahlâk*; yapılması ya da yapılmaması gereken davranışlara, *pozitif ahlâk* ise toplumda fiilen var olan ahlâkî kurallar, normlar ve değer yargılarına odaklanmaktadır. Ahlâk kurallarının evrensel olup olmadığına ilişkin tartışmalarda ise ahlâk, *objektif* ve *subjektif* olmak üzere iki şekilde değerlendirilmiştir. *Objektif ahlâk* anlayışı; tüm insanlar tarafından kabul edilebilecek evrensel ahlâk kurallarının varlığını savunurken, *subjektif ahlâk* anlayışı, bu tür evrensel normların mümkün olmadığını ileri sürmektedir. Ahlâk felsefesindeki bir diğer tasnif, ahlâkın bireysel ya da toplumsal çıkar merkezli olup olmadığına ilişkindir. Bu çerçevede ahlâk; *mutluluk ahlâkı* ve *ödev ve sorumluluk ahlâkı* şeklinde ikiye ayrılmaktadır. *Mutluluk ahlâkı*, bireysel mutluluğu esas alarak ahlâkî değerleri buna göre belirlerken; *ödev ve sorumluluk ahlâkı*, bireyin yalnızca kendi mutluluğuna odaklanmasını eleştirmekte ve toplumun sorunlarına karşı da duyarlı olunması gerektiğini savunmaktadır. Bu doğrultuda mutluluk ahlâkı, *egoist*; ödev ve sorumluluk ahlâkı ise *alturist* bir anlayışı temsil etmektedir. Son olarak, ahlâk felsefesi alanında *dinsel ahlâk* ve *laik ahlâk* şeklinde bir ayrıma daha gidilmektedir. Dinsel ahlâk, ahlâkî kuralların kaynağını Tanrı ve kutsal metinlerde ararken; laik ahlâk, bu kuralların temelini insan ve insan aklına dayandırmaktadır. Bu nedenle dinsel ahlâk *ilahî ahlâk*, laik ahlâk ise *rasyonalist ahlâk* olarak da adlandırılmaktadır.⁴¹

Bunun yanı sıra ahlâk felsefesi alanında bazı temel tartışmalar da bulunmaktadır. Bu tartışmalar genel hatlarıyla, ahlâk kurallarını gereksiz sayan *amoralizm*, mutlak ve evrensel ahlâk kurallarının oluşturulamayacağını savunan *ahlâkî relativizm* ve ahlâkın evrensel olduğunu benimseyen *ahlâkî universalizm* biçiminde ele alınmaktadır.⁴²

Bu temel tartışmalar, ahlâkın birey ve toplum bağlamındaki işlevini anlamada önemli bir çerçeve sunmakta ve ahlâkî davranışların neden ve hangi sınırlar çerçevesinde düzenlenmesi gerektiği sorusunu gündeme getirmektedir. Bu noktada, ahlâkî müeyyide kavramı, bireyin eylemlerini ahlâk kuralları doğrultusunda sınırlandırmasının gerekçelerini ve bu sınırlamanın olası sonuçlarını incelemektedir. “Neden ahlâklı olmamız gerekir?” ve “Erdemli olmaya çalışmak gerçekten erdemli bir tutum mudur?” soruları, ahlâkî müeyyide tartışmasının merkezinde yer almaktadır. Literatürde öne çıkan ahlâkî müeyyide türleri şunlardır: haz ve acı, mutluluk ve mutsuzluk, empati, sorumluluk duygusu ve vicdan, yasal yaptırımlar, toplumsal övgü ve yergi, ölüm sonrası mükafat ve ceza ile Allah rızası ve sevgisi.⁴³

⁴¹ Aktan, “Ahlâk ve Ahlâk Felsefesine Giriş”, 40-41.

⁴² Aktan, “Ahlâk ve Ahlâk Felsefesine Giriş”, 47-48.

⁴³ Hümeýra Özturan, “Ahlâkî Müeyyide”, *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, ed. Murat Demirkol (Ankara: Bilay Bilimsel Araştırma Yayınları, 2024), 219-226.

Ahlâkî tutumların birey üzerindeki boyutlarına ve bu bağlamda öne çıkan erdem kavramına odaklanmak, ahlâkî eğitimin niteliğini anlamak açısından önem arz etmektedir. Bu doğrultuda erdem ve erdemsizlik kavramları, ahlâkın birey üzerindeki etkilerini ve ahlâkî eğitimin niteliğini anlamada temel bir rol oynamaktadır. Erdem, arzu, öfke ve akıl gibi insanın temel güçlerinin dengeli ve ölçülü biçimde kullanılması anlamına gelirken; erdemsizlik bu güçlerin aşırılık veya yetersizlik durumlarıyla kendini göstermektedir. Müslüman filozoflara göre, iffet, yiğitlik ve hikmet temel erdemleri bir araya gelerek adalet erdemini oluşturmakta; her erdemin aşırılık (ifrat) ve eksiklik (tefrit) biçimleri ise erdemsizlik olarak değerlendirilmektedir. Buna göre iffetin ifratı hazlara düşkünlük, tefriti ise isteksizlik; yiğitliğin ifratı cüretkârlık, tefriti korkaklık; hikmetin ifratı kurnazlık, tefriti ise akılsızlık; adaletin ifratı zulüm, tefriti ise zulme boyun eğme olarak görülmektedir.⁴⁴ Söz konusu erdem ve erdemsizliklerin sayısı farklı kaynaklarda artırılmakla birlikte, bu çalışmada yalnızca özet mahiyetinde bir çerçeve sunulmaktadır.

Bu noktada, erdemlerin ve erdemsizliklerin insanda hangi temele dayandığı sorusu önem kazanmaktadır. Felsefî gelenekte genel kabul gören anlayışa göre insan tabiatı hem iyiliğe hem de kötülüğe meyyalıdır; dolayısıyla erdem ve erdemsizliğe yatkın yönleri bir arada barındırmaktadır. Bu bağlamda, felsefe tarihinde insanın ahlâkî yapısını belirleyen veya etkileyen tabîî ve doğuştan gelen unsurlar arasında nefsin güçleri, beden sınırları, genetik özellikler, cinsiyet, ırk, gök cisimlerinin etkisi, iklim koşulları ve kader gibi öğeler öne çıkmaktadır. Fakat ahlâk filozoflarına göre insan, akıllı ve onu yönlendiren iradesi sayesinde bir davranışın erdemli mi yoksa erdemsiz mi olduğunu anlayabilir ve buna göre hareket edebilir.⁴⁵

Bu durum, insanın ahlâkî potansiyelinin gelişimde, ahlâk eğitiminin önemini ortaya koymakta ve bu eğitimin temel yaklaşım ve yöntemlerinin incelenmesini gerekli kılmaktadır. Ahlâk eğitimi, bireyin davranışlarında olumlu değişimler meydana getirme çabası olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, peygamberlerin görevi, insanlara dünyada huzurlu bir yaşamın ve âhirette kurtuluşun ilkelerini göstermektir. Kur'an'daki ahlâkî öğütler⁴⁶ ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in "Ben ancak ahlâkî güzellikleri tamamlamak için gönderildim"⁴⁷ hadisi, bu eğitim sürecinin önemini açıkça ortaya koymaktadır. İslâm literatüründe eğitim, genellikle

⁴⁴ Murat Demirkol, "Erdem ve Erdemsizlik", *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, ed. Murat Demirkol (Ankara: Bilay Bilimsel Araştırma Yayınları, 2024), 184-200.

⁴⁵ Hümeysra Özturan, "Ahlâkın Değişmesi", *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, ed. Murat Demirkol (Ankara: Bilay Bilimsel Araştırma Yayınları, 2024), 231-241.

⁴⁶ Lokmân 31/17, el-A'râf 7/199, eş-Şems 91/7-10 vd.

⁴⁷ İmam Mâlik, "Hüsnu'l-Hulk", 8.

terbiye kavramıyla ifade edilmekte ve çocuklukta çevreden model alma süreciyle başlamaktadır. Bu süreç, peygamberlerin örnekliği ve Allah'ın sıfatlarının rehberliğiyle devam etmekte; her Müslüman, sorumluluğu altındaki kimselere karşı terbiye yükümlülüğünü taşımaktadır. Bu çerçevede, ahlâkî eğitimin nihai gayesi, her türlü ahlâkî çabanın merkezinde yer alan Allah'ın rızasını kazanmaktır.⁴⁸

Netice itibarıyla bu kısımda ahlâk konusu, erdem ve erdemsizlik kavramları, ahlâkın değişebilirliği, ahlâkî eğitimin önemi gibi konular etrafında ele alınmıştır. Ahlâk konusundaki farklı felsefî yaklaşımlar kısaca özetlenmiş, ahlâkın temelleri ortaya konulmuştur. Böylelikle tezde ileri sürülmek üzere ilahî ahlâk, diğer adıyla vahiy eksenli ahlâk teorisi tercih edilmiş ve bu seçimin teorik temeli ortaya konulmuştur.

1.2. Ahlâk Kavramının Lügavî ve Istilâhî Anlamı

Ahlâk kavramı, İslâm düşüncesinde hem bireysel hem de toplumsal yapının inşasında belirleyici bir rol üstlenmiş, tarihsel süreçte çeşitli ilim dallarında farklı boyutlarıyla ele alınmıştır. Bu çok yönlü yapısı, kavramın hem dilsel kökeninin hem de terimsel muhtevasının dikkatle tahlil edilmesini gerekli kılmaktadır. Zira ahlâk, yalnızca dışa yansıyan davranış kalıplarını değil, insanın iç dünyasını, iradesini ve karakter yapısını şekillendiren derin bir anlam alanını ifade etmektedir.

Kur'an'da ve Arap dili kaynaklarında yer alan “خلق” kökünden türeyen kelimeler, genellikle ya insanın fiziksel yapısını (خلق، مخلوق، خلقه) ya da ahlâkî ve içsel yönünü (أخلاق، خلق) ifade etmektedir. Söz konusu anlam ayrılığı, kelimenin farklı türevlerinde, özellikle de insanın bedenî yapısını ifade eden “خلق” (halk) ve mânevî yönünü belirten “خلق” (huluk) şeklindeki kullanımlarında kendini göstermektedir. Bu bağlamda *halk*, dış görünüşe, şekle ve yaratılışın maddî yönüne işaret ederken; *huluk*, insanın iç dünyasını, karakterini ve ahlâkî melekelerini tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu ayrım, klasik Arap dili kaynaklarında da, özellikle İsfahânî'nin tanımında açıkça dile getirilmektedir. Kur'an'da *halk* ve *huluk* lafızlarının geçtiği âyetlerde anlam farkı, bağlama göre netlik kazanmaktadır. Nitekim “... الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ” (Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah'a mahsustur) âyetinde⁴⁹ *halk*, yaratılışın fiziksel yönünü ifade ederken; “وَأَنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ”

⁴⁸ Hasan Meydan, “Ahlâk Eğitimi”, *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, ed. Murat Demirkol (Ankara: Bilay Bilimsel Araştırma Yayınları, 2024), 245-263.

⁴⁹ el-En'âm 6/1.

عظیم” (Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin) âyetinde⁵⁰ geçen *hulûk*, Hz. Peygamber’in mânevî şahsiyetini ve üstün ahlâkî karakterini tanımlamaktadır.⁵¹

Terimsel anlamıyla ahlâk, İslâm düşüncesinde, insan davranışlarını ve karakter özelliklerini doğru-yanlış, güzel-çirkin ölçütleriyle düzenleyen ve yönlendiren ilke ve değerler bütünüdür. Dolayısıyla ahlâk, sadece bireysel eylemlerin değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin de temel normlarını kapsayan; insanın iç dünyasından dışa yansıyan tutum ve davranışlarına kadar uzanan geniş bir anlam alanını ifade etmektedir. Bu bağlamda ahlâk, hem bireyin nefsini terbiye etme sürecini hem de toplum içinde adalet, iyilik ve erdemin hâkim kılınmasını amaçlayan bir disiplin olarak kabul edilmektedir.⁵²

1.3. İslâmî İlimlerde Ahlâkın Yeri

İslâmî ilimlerde ahlâk, insan davranışlarını yönlendiren ve bu ilimlerin temel hedefleriyle doğrudan ilişkili bir alandır. Bu anlayış, ahlâkî değerlere dayanmayan bilgi ve uygulamaların eksik ve sakıncalı kabul edilmesine yol açmıştır. Dolayısıyla ahlâk, hem bireysel hem de toplumsal hayatı düzenleyen çok boyutlu bir sistem olarak İslâmî ilimlerin merkezinde yer almıştır. Bununla birlikte, ahlâkın ilmî statüsü ve kapsamı konusunda farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Kimi âlimler onu bağımsız ve müstakil bir ilim dalı olarak değerlendirirken, kimileri kelâm, fıkıh ve tasavvuf gibi ilimlerin bir parçası olarak görmüştür.⁵³ İnsan davranışlarını anlamayı ve yönlendirmeyi amaçlayan bu alan, aynı zamanda doğa bilimleri, felsefe, hukuk, psikoloji ve sosyoloji gibi pek çok alanla da ilişkilidir.⁵⁴ Ancak bu çalışmada özellikle İslâmî ilimler bağlamında, tefsir, hadis, kelâm, İslâm hukuku, İslâm felsefesi ve tasavvufun ahlâkla olan ilişkisi ele alınacaktır.

İslâm ilim geleneğinde ilim ile amelin nasıl ilişkilendirildiği meselesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda Şâtıbî’nin (ö. 790/1388) usûl anlayışı, ahlâk ile bilginin bağına “faydalı ilim” kavramı üzerinden sistematik biçimde açıklamakta; ilmin ancak amel ile birleştiğinde fayda sağladığını vurgulamaktadır. Buna göre amelî bir sonuç doğurmayan meselelerle meşgul olmak, dinen hoş karşılanmayan bir tutumdur.⁵⁵ Bu görüşü destekleyen bir diğer kaideye göre

⁵⁰ el-Kalem 68/4.

⁵¹ Râgıb el-İşfahânî, *Müfredatü Elfazı'l-Kur'an, fî Garibi'l-Kur'an* thk. Muḥammad Seyyid Kılânî (Kum: el-Mektebetü'l-Murtaḍāviyye, 1362 /1983), 157-158.

⁵² Çağrı, “Ahlâk”, 2/1-9.

⁵³ Mustakim Arıcı, “Ahlâk Neyi Bilmektir? Bir İlim Olarak Ahlâk”, *İslâm Ahlâk Literatürü: Ekoller ve Problemler*, ed. Ömer Türker & Kübra Bilgin Tiryağı (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016), 43-78.

⁵⁴ Yunus Cengiz, “Ahlâk İlmi ve Diğer İlimlerle İlişkisi”, *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, ed. Murat Demirkol (Ankara: Bilay Bilimsel Araştırma Yayınları, 2024), 25-37.

⁵⁵ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, çev. Mehmed Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 1/38.

şer'î ilimler, Allah'a kulluk için öğrenilen araçlardır ve Şâri'de bunların bu amaçla öğrenilmesini istemektedir. Söz konusu ilimlerin başka amaçlarla talep edilmesi ise ancak asıl maksada bağlılık ve ikinci dereceden bir niyetle meşru kabul edilebilmektedir. Ayrıca, ilmin ruhunun amel olduğu; amelsiz ilmin ise geçici ve faydasız sayıldığına dair Kur'an âyetlerinde deliller⁵⁶ bulunmaktadır.⁵⁷ Bu bağlamda öncelikle, Kur'an'ın yorumlaması bağlamında tefsir ve ahlâk arasındaki ilişki üzerinde durulacaktır.

1.3.1. Tefsir ilmi ile ahlâkın ilişkisi

İslâmî ilimlerin temel disiplinlerinden biri olan tefsir, Kur'an'ın lafızlarını Arap dili ve edebiyatı çerçevesinde inceleyerek, bu ifadelerle murat edilen anlamı ortaya koymayı amaçlamaktadır.⁵⁸ Bu bağlamda, ahlâkî ilkelerin kaynak metin çerçevesinde değerlendirilmesi, yorumlanması ve sistematik biçimde ele alınması doğrudan tefsir ilmi kapsamındadır denilebilir. Nitekim ahlâk, Kur'an'ın merkezî temalarından biri olarak birçok âyette bireysel ve toplumsal düzeyde işlenmektedir.⁵⁹ Bu itibarla söz konusu ahlâkî ilkelerin anlamlandırılması ve uygulama zeminine taşınması, öncelikle vahyin yorumuna dayanan tefsir ilmi aracılığıyla mümkün olmaktadır.

Kur'an'daki ahlâkî öğretiler, müfessirler tarafından lafzî ve bağlamsal olarak derinlemesine çözümlenmiş; böylece âyetlerin yorumları hem bireysel davranış normlarını hem de toplumsal düzenin esaslarını kapsamlı şekilde ortaya koymuştur. Bu noktada, Nahl sûresi 90. âyet,⁶⁰ klasik tefsir literatüründe hem bireysel hem de toplumsal ahlâkın inşasına ilişkin temel prensiplerin bir arada ele alındığı ve detaylı biçimde yorumlandığı önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Fahreddin Râzî'nin (ö. 606/1210) Nahl sûresi 90. âyete ilişkin değerlendirmeleri, âyetin içerdiği ahlâkî sorumlulukların çok yönlü anlam dünyasını yansıtmaktadır. Müfessire göre bu âyette, ahlâk ve edep konuları hem genel hem de özel boyutlarıyla bir arada ele alınmıştır. Âyette emredilen adalet, her bireyin hakkını gözeten dengeli bir tutumun; ihsan ise sadece hakkı vermekle yetinmeyip fazlasını sunma erdeminin ifadesi olarak yorumlanmıştır. Akrobaya yardım ise aile bağlarını korumayı ve toplumsal dayanışmayı güçlendiren bir sorumluluk bilinci olarak değerlendirilmiştir. Âyette yasaklanan fahşâ, genel anlamda çirkin

⁵⁶ el-Cuma 62/5, Fâtır 35/28, ez-Zümer 39/9, Yûsuf 12/68 vd.

⁵⁷ Şâtibî, *el-Muvâfakât*, 1/51-53.

⁵⁸ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: İfav Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 20.

⁵⁹ Âl-i İmrân 3/104, el-Mü'minûn 23/1-9, en-Nahl 16/90 vd.

⁶⁰ Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor. (en-Nahl 16/90).

ve hayasız davranışları ifade etmektedir. Münker, akl-ı selim ve sağduyuya aykırı her türlü kötü fiili tanımlarken, bağı ise başkasına karşı haksız yere taşkınlık yapmayı ve zulmetmeyi kapsamaktadır.⁶¹ Müfessir, bu ilkeleri yalnızca bireyin davranışları açısından değil; Allah’a karşı sorumluluk ve insanlar arası ilişkilerin dengesi bağlamında da ele almıştır. Ayrıca ona göre toplumda adaletin sürdürülmesi, bu sorumlulukların uygulanmasıyla mümkün olmaktadır.

Râzî’nin yorumunun ardından, Ebû Suûd Efendi’nin (ö. 982/1574) Bakara sûresi 177. âyet⁶² üzerine yaptığı tefsir, ahlâk kavramının kapsamını ve temel unsurlarını farklı bir perspektiften detaylandırmaktadır. Ebû Suûd Efendi’nin tefsirinde, “birr” kavramı, iyi huylar ve erdemli davranışlar anlamında açıklanmaktadır. Bakara sûresi 177. âyetin başındaki “birr, yüzlerin doğruya ya da batıya çevrilmesi değildir” ifadesi ise özellikle Yahudi ve Hristiyanların kible konusundaki tartışmalarına atıfta bulunmaktadır. Nitekim onlar, doğruluğu sadece dışsal yönelimle sağlamaya çalışırken, Allah Teâlâ gerçek doğruluğun tek bir yöne dönmekle sınırlı olmadığını; asıl iyiliğin samimi ve sağlam bir imanla ortaya çıktığını bildirmektedir.⁶³

Bu sağlamlık, Allah’a, âhiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere inanmakla oluşmakta; iman ise sadece şeklen değil, özüyle yaşanıp kişinin hayatına yansımaktadır. Bu bağlamda âyet, iman edenlerin ahlâkî sorumluluklarını somut biçimde ortaya koymaktadır. Sevdiği halde malını yakınlarına, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelerin özgürlüğüne harcayan kişi, hem bireysel fedakârlığı hem de toplumsal dayanışmayı göstermiş olmaktadır. Öte yandan namazı dosdoğru kılmak ve zekât vermek, bireysel ibadet ile toplumsal sorumluluğun sembolleri olarak öne çıkmakta; verilen sözde sadakat, ahde bağlılık ve güvenilirlik ise bireysel ahlâkın temelini oluşturmaktadır. Son olarak zorluklar karşısında, hastalıkta, sıkıntıda ve savaşta sabretmek ise müminin metanetini ve sebatını ortaya koymaktadır.⁶⁴

Âyette geçen “işte bunlar” ifadesi, söz konusu kişilerin ulaştığı mertebenin yüceliğini vurgulamaktadır. Nitekim âyet, insanın manevi ve ahlâkî mükemmelliğini oluşturan üç temel eksenli bir araya getirmektedir. Müfessire göre, bu eksenlerden ilki olan doğru itikad, imanla;

⁶¹ Fahreddin Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr/ Mefâtîhu’l-Gayb*, thk. Seyyid İmrân (Kahire: Darü’l Hadis, 2012), 10/305-310.

⁶² İyilik, yüzlerinizi sadece doğu ve batıya çevirmek değildir. Asıl iyilik, Allah’a, âhiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman edenlerin; mala olan sevgilerine rağmen, onu yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, isteyene ve kölelere verenlerin; namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren; söz verdiklerinde sözlerini yerine getirenlerin ve zorda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı zamanlarda sabredenlerin tutum ve davranışlarıdır. İşte bunlar, doğru olanlardır. İşte bunlar, Allah’a karşı gelmekten sakınanların ta kendileridir. (el-Bakara 2/177).

⁶³ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü’l- ‘akli’s-selîm*, 1/305.

⁶⁴ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü’l- ‘akli’s-selîm*, 1/306-307.

kullarla ilişkilerde güzel muâmele, infak ve malî sorumlulukla; nefis terbiyesi ise namazın ikamesiyle gerçekleşmektedir. Bu üç alanda yetkinlik kazanan kimseler, iman ve itikadlarının doğruluğu sebebiyle “doğru kimseler”; mahlûkatla ilişkilerinde ve Hakk ile muamelelerinde takvayı gözetmeleri sebebiyle de “muttakîler” olarak vasıflandırılmaktadır.⁶⁵

Fahreddin Râzî ve Ebû Suûd Efendi’nin tefsirleri, Kur’an’daki ahlâkî ilkelerin hem kavramsal temellerini hem de pratik boyutlarını ortaya koymaktadır. Râzî, Nahl sûresi 90. âyet bağlamında ahlâkî sorumlulukları bireysel ve toplumsal düzeyde ele almakta ve bu âyetin içerdiği dinî buyrukların aynı zamanda bir ahlâk sistemi oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Ebû Suûd Efendi ise Bakara sûresi 177. âyette yer alan erdemleri, inanç, ibadet ve toplumsal dayanışma bağlamında somutlaştırarak izah etmektedir. Bu yorumlar, tefsir ilminin yalnızca lafzî bir açıklama değil; aynı zamanda ahlâkî ilkeleri anlamlandıran ve uygulama zeminine taşıyan yönünü de ortaya koymaktadır. Böylece tefsir, Kur’an’daki ahlâkî öğretilerin, bireysel davranışlardan toplumsal düzene uzanan çok katmanlı yapısını açıklamada temel bir ilmî faaliyet olarak konumlanmaktadır.

1.3.2. Hadis ilmi ile ahlâkın ilişkisi

İslâm ahlâkının şekillenmesinde Kur’an’dan sonra en temel kaynak hadislerdir.⁶⁶ Hz. Peygamber (s.a.v.), sadece vahyi tebliğ eden bir elçi olmayıp, aynı zamanda o vahyin hayata geçirilmesinde rehberlik eden mükemmel bir ahlâk örneği olarak kabul edilmektedir.⁶⁷ Bu nedenle hadisler, İslâm ahlâkının hem teorik zeminini desteklemekte hem de pratik boyutunu inşa eden merkezi bir rol üstlenmektedir.⁶⁸

Ahlâk kavramının hadisle olan bağlantısını izah etmeden önce, kimi zaman birbirinin yerine kullanılan fakat literatürde farklı anlam boyutlarını ifade eden “hadis” ve “sünnet” kavramlarının açıklanması gerekmektedir. Hadis, terim anlamında Hz. Peygamber’e isnad edilen söz, fiil, onaylama (takrir), yaratılış özellikleri ve huylarla ilgili her türlü rivayeti kapsamaktadır. Sünnet ise çoğu zaman Hz. Peygamber’in söz, fiil ve takrir yoluyla ortaya koyduğu yaşayış tarzı ve örnek davranış biçimini ifade etmektedir. Hadis literatüründe bu iki kavram çoğu zaman eş anlamlı kullanılmış; hatta bazı hadis âlimleri, Hz. Peygamber’in

⁶⁵ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm*, 1/308.

⁶⁶ Mustafa es-Sibâî, *es-Sünne ve Mekânetühâ fi’t-Teşrî’i’l-İslâmî*, nşr. Daru’l Varak (Beyrut: Mektebetu’l İslâmî, 2000), 12.

⁶⁷ el-Ahzâb 33/21, el-Kalem 68/4.

⁶⁸ M. Yaşar Kandemir, “Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/27-64.

yaratılışı ve ahlâkıyla ilgili özellikleri de sünnet kapsamında değerlendirmiştir.⁶⁹ Ancak özellikle fıkıh ve fıkıh usûlü ilimleri alanında sünnet, hadislerin içerisinden uygulanabilir, sürekli örneklik taşıyan kısmı ifade etmektedir.⁷⁰

Bu çalışmada ise sünnet, Hz. Peygamber'in ahlâkî ve pratik örnekliğini yansıtan yönleriyle ele alınmakta; hadis ise sünneti de içine alan daha geniş bir kavram olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Kur'an, ahlâkî ilkelerin temel kaynağını teşkil etmekte; bu ilkelerin hayata nasıl geçirileceği ise Hz. Peygamber'in söz, fiil ve onaylamalarıyla şekillenen hadisler aracılığıyla açıklık kazanmaktadır.

Hadisler, Hz. Peygamber'in ahlâkî duruşunu ve müminlere örnek olacak tutumlarını ortaya koyarak, Kur'an'daki ilke ve prensiplerin pratiğe dönüşmesinde önemli bir köprü işlevi görmektedir. Bu prensipler, bireyin iç dünyasındaki erdemlerle toplumsal ilişkilerde üstlenmesi gereken sorumlulukları belirleyerek, ahlâkın hem kişisel hem de sosyal boyutlarda bütüncül bir anlayışla ele alınmasını sağlamaktadır. Bu kapsamda ele alınacak sahih hadisler, iman ile ahlâk arasındaki güçlü ilişkiyi ortaya koymakta ve ahlâkî değerlerin bireysel ve toplumsal yaşamda üstlendiği rehberlik işlevini göstermektedir.

“Ameller niyetlere göredir”⁷¹ hadisi, her davranışın temelinde samimi bir niyetin bulunmasının ahlâkî değeri belirlediğini vurgulamaktadır. “Müminler birbirine merhamet ederler; bir kısmı rahatsız olursa, diğerleri de vücudun diğer bölümleri gibi ona nazar eder”⁷² hadisi, müminler arasındaki dayanışma ve sevginin imanla doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. “Kibirden sakının; çünkü kibir ancak Allah'a mahsustur”⁷³ hadisi, bireyin kendini üstün görme özelliğinden uzak durması gerektiğini hatırlatarak tevazunun imanî bir erdem olduğunu belirtmektedir. “Bir kimse kendisi için sevdiği şeyi kardeşi için de sevmedikçe, gerçek iman etmiş olamaz”⁷⁴ hadisi ise müminin sosyal ilişkilerde samimiyet ve özveriyle hareket etmesinin iman ölçütlerinden olduğunu ifade etmektedir. Son olarak, “Allah'a ve âhiret gününe iman eden kimse ya hayır söylesin ya da sussun”⁷⁵ hadisi, söz ve davranışların ahlâkî sorumluluğunu öne çıkarmaktadır.

⁶⁹ İsmail Lütfi Çakan, *Ana Hatlarıyla Hadis Bilgisi-Tarihi-Dindeki Yeri ve Okuma-Okutma Yöntemi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 18-20.

⁷⁰ Esma Elönü, *Metodolojik Yaklaşımın Sünnet Anlayışına Etkisi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

⁷¹ Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî (Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1987), “Kitâbü'l-İmân”, 1 (No. 1).

⁷² Buhârî, “Kitâbü'l-Birr ve's-Sıla”, 22 (No. 6011).

⁷³ Buhârî, “Kitâbü'l-Âdâb”, 60 (No. 6414).

⁷⁴ Buhârî, “Kitâbü'l-İmân”, 2 (No. 13).

⁷⁵ Buhârî, “Kitâbü'l-Âdâb”, 69 (No. 6018).

Bu temel hadisler, ahlâkın sadece bireysel tutum ve davranışlarla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda toplumsal ilişkileri de şekillendiren evrensel ilkelere dayandığını göstermektedir. Bu yönüyle hadisler, İslâm ahlâkının sadece içerik taşıyıcısı değil, aynı zamanda bu içeriğin aktarımında kullanılan temel kaynaklardan biri olmaktadır.⁷⁶ Hadis ilmi ise bu ahlâkî örnekliğin sahih biçimde tespit ve nakledilmesini mümkün kılarak, ahlâkın epistemolojik dayanaklarını güvence altına almaktadır. Dolayısıyla hadis ve ahlâk arasında hem içerik hem de yöntem düzeyinde kurulan bu sıkı ilişki, İslâm düşüncesinde ahlâkî rehberliğin güvenilirliğini ve sürekliliğini sağlamaktadır.⁷⁷

Sonuç olarak hadis ile ahlâk ilmi arasındaki ilişki, ahlâkî değerlerin sağlam ve muteber kaynaklardan elde edilmesini temin etmekle kalmayıp, aynı zamanda bu değerlerin tarihî sürekliliğini ve pratik hayattaki yaşanabilirliğini de güvence altına almaktadır.

1.3.3. Kelâm ilmi ile ahlâkın ilişkisi

Kelâm ilmi, iman esaslarını aklî bir zeminde temellendirirken ahlâkî ilkeler için de teorik bir dayanak sunmaktadır. Kelâm ilminin temel konusu Allah Teâlâ ve sıfatları olmakla birlikte, kelâmcılar bu meseleleri insan merkezli bir yaklaşımla ele almakta; özellikle insan özgürlüğü, sorumluluk, fillerin mahiyeti ve hüsün-kubuh tartışmaları üzerinden ahlâk anlayışına katkı sağlamaktadırlar. Bu tartışmalar, Allah tasavvuru ve vahiy anlayışına bağlı olarak farklı yönelimler sergilese de ortak nokta ahlâkın metafizik ve teolojik meselelerle yakından ilişkili olduğudur.⁷⁸ Bununla birlikte kelâm geleneğinde, bireyin ahlâkî gelişimini önceleyen sistematik bir teori oluşturulmamış; ahlâk daha çok fıkıh, tasavvuf ve ahlâk felsefesi gibi disiplinlerde şekillenmiştir. Ancak modern dönemde kelâmın disiplinler arası bir yaklaşım geliştirerek bireyin ahlâkî gelişimini merkeze alan yeni açılımlar üretmesi gerekliliği vurgulanmaktadır.⁷⁹ Netice itibarıyla kelâm, ahlâkın nazarî temellerini inşa eden önemli bir ilim dalı olarak değerlendirilmektedir.

1.3.4. İslâm hukuku ile ahlâkın ilişkisi

Bireysel davranışları yönlendirme ve toplumsal düzeni sağlama açısından İslâm hukuku, ahlâk ilminin prensiplerini uygulamaya dönüştüren merkezi bir disiplin olarak öne

⁷⁶ İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerle Gerçekler İslâm Öncelikli Bir Hayat İçin* (İstanbul: İfav Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2015).

⁷⁷ Umayyah İlham, “Epistemology of Hadith Understanding: a Theoretical Study”, *MUDIMA Jurnal Multidisiplin Madani* 3/3 (March 2023).

⁷⁸ Yunus Cengiz, “Ahlâk İlmi ve Diğer İlimlerle İlişkisi”, 28-31.

⁷⁹ Fikrullah Çakmak, “Kelâmî Tartışmaların İçerisinde Ahlâkın Buharlaşması”, *TOBİDER Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi* 9/1 (2025), 288.

çıkılmaktadır. Bununla birlikte İslâm hukuku, fıkıh, ve modern hukuk kavramları, literatürde bazen birbirinin yerine kullanılabilmektedir. Bu nedenle, “hukuk”, “fıkıh” “İslâm hukuku”, ve “usûlü’l-fıkıh” kavramlarının ne anlama geldiği, birbirlerinden nasıl ayrıldıkları ve ahlâkla ilişkileri açıkça ifade edilmelidir.

“Hukuk” kavramı, modern seküler hukuk sistemini ifade etmektedir. Toplumun düzenini sağlamak amacıyla belirli kurallar koyan bu sistem, söz konusu kurallara uyulmasını devlet otoritesiyle güvence altına almaktadır. Hukuk ile ahlâk arasında, bireyleri belli davranışlara yönlendirme ve bazı davranışlardan kaçındırma bakımından yakın bir ilişki bulunmaktadır. Her iki alan da iç tutarlılığı olan, anlaşılabilir kurallar bütünü olarak “olması gereken” üzerine odaklanmakta ve toplumsal kaosu önlemeyi hedeflemektedir. Bununla birlikte ahlâk kuralları genellikle yazılı olmayıp siyasi otoritelerce güvence altına alınmadığından, sistemli ve bağlayıcı bir yapıya sahip değildir. Buna karşılık hukuk kuralları yazılı, bağlayıcı ve ihlali hâlinde müeyyideye tabi tutulmaktadır.⁸⁰ Ayrıca ahlâk uhrevî, hukuk ise dünyevî yaptırımlara sahiptir.⁸¹ Bu nitelikler, ahlâk ile hukuk arasındaki temel farklılıkları ortaya koymaktadır.

Klasik İslâm düşüncesinde fıkıh, yalnızca hukukî bir sistem olmanın ötesinde, bireyin iç dünyasına ve davranışlarına yönelen, şer’î bilincin geliştirilmesine katkı sağlayan bütüncül bir disiplin olarak görülmekteydi. Modern hukuk sistemleriyle karşılaşma süreci, fıkıhın normatif bir yapıya indirgenmesine ve ahlâkî boyutunun kısmen kaybolmasına yol açmıştır. Bu dönüşüm sonucunda, günümüzde İslâm hukuku yorumları çoğunlukla pozitif hukuk normlarına benzer şekilde sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla fıkıhtan İslâm hukukuna geçiş, yalnızca terminolojik bir değişiklik değil, aynı zamanda mahiyet açısından köklü bir dönüşümü temsil etmektedir. Bu bağlamda, fıkıhın bütüncül ve ahlâkî yönünü koruyacak şekilde yeniden ele alınması gerekmektedir.⁸²

Fıkıhın İslâm hukuku başlığı altında yeniden şekillendirilmesi, yalnızca terminolojik bir tercih olmanın ötesine geçerek kapsamlı bir içerik dönüşümüne işaret etmektedir. Bu dönüşüm süreci, ahlâkın teorik düzlemde sistem dışına itilmesiyle başlamaktadır. Nitekim modern hukuk sistemlerinde, özellikle Türk hukuku çerçevesinde, ahlâkî ilkelere dayalı her fiile hukuki yaptırım uygulanmamakta, yalnızca belirli davranış kalıplarına müdahale

⁸⁰ Yunus Cengiz, “Ahlâk İlmi ve Diğer İlimlerle İlişkisi”, 32-33.

⁸¹ Mustafa Aydın, “Ahlâk-Hukuk İlişkisi ve İslâm”, *Bilgi ve Hikmet Dergisi* cilt ve sayı belirtilmemiş (Güz 1993/4), 134-135.

⁸² Talip Türkan, “Fıkıh ve Hukuk-İslâm Hukuku Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Eskiye* (24 Mart 2012), 19-25.

edilmektedir.⁸³ Dolayısıyla, bu ayrışma pratik hayata da yansımakta, yaptırım gücünden yoksun kalan ahlâkî ilkeler, toplumsal düzlemde etkisini yitirmektedir.

Hukukun, yalnızca dışsal davranışları düzenleyen normatif bir yapıya indirgenmesi, bireyin içsel terbiyesine yönelik ahlâkî yönelimini zayıflatmakta, bu da toplum genelinde ahlâkî sorumluluk bilincinin sarsılmasına yol açmaktadır. Bu tablo, şer‘î hükümlerin yalnızca dünyevî düzeni sağlama amacıyla değil, aynı zamanda bireyin ahlâkî kemâlini gerçekleştirme hedefiyle vazedildiği klasik anlayışla açık bir karşıtlık teşkil etmektedir. Bu nedenle, fıkıhın işleyişini ve kapsamını doğru şekilde kavrayabilmek amacıyla, müctehidlerin şer‘î delillerden hüküm çıkarmasını sağlayan usûlü’l-fıkıh üzerinden fıkıhın temel işlevlerini yeniden değerlendirmek gerekmektedir.

Fıkıh, müctehidlerin tafsîlî şer‘î delillerden hareketle ulaştığı şer‘î ve amelî hükümlerdir. Başka bir ifadeyle, müctehid, her amelî meseleyi ilgilendiren delilleri dikkatlice inceleyerek bu delillerden hüküm çıkarmakta; bu süreç, belirli kurallar ve prensipler çerçevesinde hareket edilmesini gerekli kılmaktadır. İslâm hukukçuları, delillerden hüküm çıkarma usulünü, içtihağın şartlarını, taklidi ve bunların hüküm ve sonuçlarını ele almış; bu kapsamlı kurallar bütününe “usûlü’l-fıkıh” adını vermişlerdir. Böylece usûlü’l-fıkıh, müctehidin şer‘î ve amelî hükümlere ulaşmasını sağlayan sistematik yöntemler bütününü ifade etmektedir.⁸⁴ Öte yandan fıkıh usûlü, yalnızca teknik bir yöntemler dizgesi değil; aynı zamanda fıkıhın değer dünyasını şekillendiren düşünsel ve sistematik bir çerçeve olarak da değerlendirilmektedir.

Bu bağlamda geliştirilen ilkeler, şer‘î hükümlerin yalnızca dış davranışları düzenlemesini değil, aynı zamanda ahlâkî bir temele oturmasını da hedeflemekte; böylece fıkıh usûlü, hukuk ile ahlâk arasında kurucu bir köprü işlevi görmektedir. Bu çerçevede, fıkıh usûlünde şekillenen ahlâkî ve hukukî ilkeler, somut hayatta hükümlerin uygulanmasına rehberlik eden kaideler olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kaideler, yalnızca hükümlerin mantıksal tutarlılığını sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda İslâm ahlâkının temel değerlerini koruyarak hukukî hükümlerin adaletli, insafli ve toplum yararına uygun biçimde yorumlanmasına imkan tanımaktadır.

⁸³ Maddeler için bk. Türk Borçlar Kanunu (TBK), *Resmî Gazete* 27836 (4 Şubat 2011), Kanun No. 6098, md. 49/2; Türk Ceza Kanunu (TCK), *Resmî Gazete* 25611 (12 Ekim 2004), Kanun No. 5237, md. 225 ve 226.

⁸⁴ Zekiyüddin Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü’l-Fıkıh)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 27-28.

Ahlâkla doğrudan ilişkili bu kaideler, Endülüslü Mâlikî fakihî ve dil âlimi Şâtıbî'nin,⁸⁵ *el-Muvâfakât* adlı eserine dayanarak aktarılmaktadır; eser Türkçeye *İslâmî İlimler Metodolojisi* adıyla çevrilmiştir. Şâtıbî'ye (ö. 790/1388) göre, âdetler meydana geliş biçimlerine göre iki kısma ayrılmaktadır. Birinci kısım, zamana, mekâna veya toplumsal şartlara bağlı olmadan evrensel nitelik taşıyan ve insan doğasının fitrî eğilimleriyle uyumlu genel âdetleri kapsamaktadır; bunlara yemek, içmek, tabiata uygun olana yönelmek, temiz ve güzel olanı tercih etmek gibi örnekler verilmektedir. İkinci kısım ise zamana ve mekâna bağlı olarak değişebilen âdetleri içermekte; giyinme, barınma veya davranışlardaki hareket hızları gibi durumlar bu kapsamda değerlendirilmektedir. Bu ayrım, ahlâkın hem evrensel bir temele sahip olduğunu hem de toplumsal şartlara göre değişebilen bir yönü bulunduğunu göstermektedir. Şâtıbî'ye göre ahlâkî değerler, toplumsal düzenle de yakından ilişkilidir. Bu bağlamda şeriatın hedeflediği maslahat anlayışı ile bireysel ahlâkın topluma yansıması arasında sıkı bir ilişki vardır; dinin, canın, neslin, aklın ve malın korunması gibi zarurî esaslar bu ilişkinin temelini oluşturmaktadır.⁸⁶

Eserde ahlâkî bağlamda dikkat çeken konulardan biri de nesih⁸⁷ meselesidir. Şâtıbî'ye göre, ahlâkî hükümlerin temelini oluşturan zarûrî, hâcî ve tahsînî maslahatlara ilişkin küllî kaidelerde ve beş zarûrî esasın korunmasına yönelik genel hükümlerde nesih meydana gelmez.⁸⁸ Buna inanç esasları, faziletler, ibadetlerin asılları ve sürekliliği ile ilgili hükümler de dahildir. Ayrıca delilik, ölüm gibi insanî haller veya gerçekte var olmayan çelişkilere dayanan durumlar da hükümlerin neshi kapsamına girmez.⁸⁹ Bu durum, ahlâkın evrenselliği ve sürekliliği açısından önemlidir; zira şeriat, sabit ahlâkî ilkelerle toplumsal ihtiyaçlar arasındaki dengeyi gözetmektedir. Fıkıh usûlünde teknik ihtilaflar olsa da, nesih yalnızca uygulama biçimlerinde değişiklik sağlamakta; ahlâkî değerler tüm şeriatlarda⁹⁰ sabit bir temel üzerinde varlığını sürdürmektedir.⁹¹

Günümüzde Müslümanlar İslâm'ın ilk dönemlerinde rastlanmayan birçok yeni sorunla karşılaşmaktadır. Bu sorunların çözümü için öncelikle düşünsel tıkanıklığın aşılması ve dinî

⁸⁵ Ahmed er-Reysûnî, Ali Hakan Çavuşoğlu, “Şâtıbî İbrâhim b. Mûsâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/373-375.

⁸⁶ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 2/299-300.

⁸⁷ Nesih, şer'î bir hükmün daha sonra gelen şer'î bir delille kaldırılması anlamına gelmektedir. Bk. Abdurrahman Çetin, “Nesih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/579-581.

⁸⁸ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 3/112.

⁸⁹ Süleyman Aydın, *el-Kavâid Fî Ulûmi'l-Kur'ani'l-Kerîm* (İstanbul: Yayıncı belirtilmemiş, 2015), 119.

⁹⁰ eş-Şûrâ 42/13, el-Hac 22/78, el-Mâide 5/45 vd.

⁹¹ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 3/112-113.

bilginin sağlam bir metodolojiyle uygulanabilir hale gelmesi gerekmektedir.⁹² Usûl-i fıkıh ve fıkıh ilminin sağladığı bu amaç, insanın ahlâkî sorumluluk ve değerlere bağlılığını korurken, Kur'an'ın bütüncül bakışıyla şekillenen ve mevcut tüm kurumları kapsayan bir hukuk sisteminin İslâm'da zaten var olduğunu ortaya koymaktadır.⁹³ Tüm bu bilgiler ve değerlendirmeler doğrultusunda, İslâm hukuk düşüncesinin bireysel ve toplumsal ahlâk değerlerini koruyup somut hayata aktararak ahlâkın pratik boyutunu oluşturduğu söylenebilmektedir.

1.3.5. Diğer islâmî ilimlerle ahlâkın ilişkisi

Önceki bölümlerde, tefsir, hadis, kelâm ve İslâm hukuku gibi ilimlerin ahlâk anlayışına katkıları incelenmişti. Bu bağlamda, tasavvuf ve İslâm ahlâk felsefesi de ahlâkî düşüncenin şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. İslâmî düşünce geleneğinde bütün ilimlerin merkezinde yer alan “güzel ahlâk” anlayışı, tasavvufta daha kapsamlı ve derinlikli bir şekilde ele alınmıştır. Tasavvuf literatüründe öne çıkan *tahalluk* kavramı, bireyin İslâm ahlâkıyla özdeşleşme sürecini ifade etmekte; bu durum tasavvufun ahlâk ile doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.⁹⁴ Güzel ahlâk, tasavvufî bakış açısıyla değerlendirildiğinde, insanın iç dünyasını ve davranış biçimini en doğru şekilde yansıtan değerli bir özellik olarak ön plana çıkmakta; insanın cevherleri olarak ifade edilen sıfat ve karakterleri, ahlâkıyla görünür hâle gelmektedir.⁹⁵ Bu bağlamda tasavvuf ile ahlâk, birbirinden ayrılmaz bir şekilde iç içe geçmiştir. Öyle ki tasavvuf denildiğinde ahlâk, ahlâk denildiğinde ise tasavvuf anlaşılır hâle gelmiştir. Bu bağlamda tasavvuf ehli, manevi ilerleyişin ahlâkî gelişimle doğru orantılı olduğunu vurgulamıştır.⁹⁶

Tasavvuf, ahlâka teorik değil, pratik bir boyut kazandıran bir terbiye yolu olarak hâl ilmi niteliği taşımaktadır. Nitekim tasavvufa göre, güzel ahlâkı kazanmak şeriatın belirttiği kötü alışkanlıklardan kaçınmayı ve güzel davranışları alışkanlık hâline getirip severek uygulamayı gerektirmektedir. Bu doğrultuda kişi yalnızca insanlara karşı değil, bütün mahlûkata karşı güzel ahlâklı olmalıdır. Dolayısıyla tasavvufî ahlâk, İslâmî ahlâkın özünü yansıtmakta; bu durum Kur'an ve Sünnet'e tam uyumla mümkün olmaktadır.⁹⁷ Sonuç olarak tasavvuf, bireyin

⁹² Taha Yılmaz, “Usûl-i Fıkıhın İşlevi ve Güncel Fıkıhî Problemlere Dair Yaklaşımı”, *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi* 11/1 (Ocak 2025), 294.

⁹³ Aydın, “Ahlâk-Hukuk İlişkisi ve İslâm”, 138.

⁹⁴ Mevlüt Özçelik, “Tasavvufta Ahlâk ve Edeb”, *Ahlâk ve Din Disiplinlerarası Bir Yaklaşım*, ed. Hasan Yerkazan (Ankara: Sonçağ Akademi, 2021), 109.

⁹⁵ Abdülkerim Kuşeyrî, *Muhtasar Kuşeyrî Risalesi*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2018), 266.

⁹⁶ Özçelik, “Tasavvufta Ahlâk ve Edeb”, 110.

⁹⁷ Özçelik, “Tasavvufta Ahlâk ve Edeb”, 114-115.

ahlâkî gelişimini, kalbin arınması gibi içsel boyutlar üzerinden ele alan bir ilmî disiplin olarak tanımlanabilmektedir.

İslâm ahlâkı, bireyin davranışlarını şekillendiren değerler ve erdemler bütünüdür. İslâm ahlâk felsefesi ise ahlâkî değerlerin teorik temellerini ele almakta ve İslâm düşüncesinin aklî ve naklî kaynakları ışığında ahlâk felsefesinin temel problemlerini incelemektedir.⁹⁸ Öte yandan İslâm filozofları dinî bir otoriteye doğrudan bağlı kalmaksızın, yaşadıkları dinî atmosferi dikkate alarak ahlâk meselelerini daha genel ve evrensel bir bakış açısıyla değerlendirmişlerdir.⁹⁹ Bu yaklaşım, Kindî'den Kınalızâde Ali Çelebi'ye kadar uzanan filozof ve düşünürlerin katkılarıyla zenginleşmiş ve İslâm ahlâkının, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde anlam ve uygulama alanı bulmasına katkı sağlamıştır.¹⁰⁰ Sonuç olarak, İslâm ahlâkı, bireyin davranışlarını yönlendiren değerler ve erdemleri oluştururken; İslâm ahlâk felsefesi bu değerlerin kavramsal ve aklî temellerini sistematik olarak incelemektedir denilebilir.¹⁰¹

Netice itibarıyla İslâmî ilimlerde ahlâk, hem bilgi hem de pratiğin merkezinde yer almakta; ilim ve amel arasında ayrılmaz bir bütünlük bulunmaktadır. Tefsir, hadis, kelâm, fıkıh, tasavvuf ve ahlâk felsefesi gibi farklı disiplinlerde ahlâk, çeşitli boyutlarıyla ele alınmakta; teorik temellerden pratik hayata kadar geniş bir yelpazede işlenmektedir. Kelâm, ahlâkın nazarî temelini oluştururken, İslâm hukuku, bireysel ve toplumsal ahlâkı koruyup uygulamaya dökmekte; tasavvuf ise ahlâkın içsel boyutlarını kalp ve ruh arınmasıyla derinleştirmektedir. İslâm ahlâk felsefesi ise bu değerlerin aklî ve teorik analizini sağlamaktadır. Bu çerçevede, İslâmî ilimlerin anlam ve değer kazanması, ahlâkî bilgi ile ahlâkî uygulamanın bir arada yürütülmesine bağlıdır denilebilir.

İslâm ahlâkının genel çerçevesi bu şekilde ortaya konulduktan sonra, ikinci bölümde Ahzâb sûresi 57. âyetin, İslâm ahlâkının temellendirilmesinde temel bir yasa olarak değerlendirilmesi üzerinde durulacaktır.

⁹⁸ Müfit Selim Saruhan, “İslâm Düşüncesinde Ahlâk İlmi”, *Eskiye* 28 (2014), 59.

⁹⁹ Ahmet Kamil Cihan, “İslâm Düşüncesinde Ahlâk-Din İlişkisi”, 96.

¹⁰⁰ Hakan Çoşar, “İslâm Ahlâk Düşüncesi ve Filozof Ahlâkçılar”, *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, ed. Murat Demirkol Ankara: Bilay Bilimsel Araştırma Yayınları, (2024), 45-79.

¹⁰¹ Hakan Çoşar, “İslâm Ahlâk Düşüncesi ve Filozof Ahlâkçılar”, 41-45.

2. AHZÂB SÛRESİ 57. ÂYETİN İNCELENMESİ VE AHLÂKÎ BAĞLAMI

2.1. Ahzâb Sûresi 57. Âyetin İncelenmesi

2.1.1. Âyetin metni ve meâli

{إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا مُّهِينًا} (٥٧)

Ahzâb sûresi 57. âyetin meâli: *Şüphesiz Allah ve Resûlünü incitenlere, Allah dünya ve âhirette lânet etmiş ve onlara aşağılayıcı bir azap hazırlamıştır*¹⁰² şeklindedir.

2.1.2. Âyetin sebab-i nüzûlü ve siyak-sibak ilişkisi

Ahzâb sûresinin 57. âyeti, İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938), Avfî (ö. 111/729) yoluyla İbn Abbas'tan (ö. 68/687) rivayet ettiği bir hadise göre, Hz. Peygamber'in Safiyye bint Huyey ile evlenmesi üzerine, bazı kimselerin onun aleyhinde konuşmaları sebebiyle nazil olmuştur. Cüveybir'in, Dahhâk (ö. 105/723) kanalıyla yine İbn Abbas'tan aktardığı başka bir rivayete göre ise bu âyet, Abdullah b. Übey ve onunla birlikte Hz. Âişe'ye iftira atan bazı kimseler hakkında inmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) "Beni inciten ve evinde beni incitenleri barındıran bu adam hakkında benim hakkımı kim savunur?" buyurarak hutbe vermiştir.¹⁰³ Süyûtî (ö. 911/1505), *Lübâbü'n-Nuķûl fî Esbâbi'n-Nüzûl* isimli eserinde âyetin sebab-i nüzûlünü bu şekilde aktarmaktadır.¹⁰⁴

Ahzâb sûresi 57. âyetin siyak ve sibak ilişkisi dikkate alındığında, sûrenin bütünlüğü içinde hem Hz. Peygamber'in şahsiyetine yönelik saygı ilkesini, hem de müminlerin onurunu korumaya dair toplumsal düzenlemeleri pekiştirdiği görülmektedir. Nitekim 56. âyette¹⁰⁵ Allah Teâlâ, müminlere Resûlullah'a salât ve selâm getirmelerini emretmek suretiyle ona tazim ve hürmeti bir ahlâkî yükümlülük olarak belirlemiştir. Bu emir, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) sevgi, bağlılık ve itaati Müslüman toplumun ortak değerleri arasına yerleştirmektedir.

Hemen ardından gelen 57. âyet, bu olumlu tavrın zıddını gündeme getirerek Allah'ı ve Resûl'ünü incitenlerin dünyada ve âhirette lânete uğrayacağını bildirmektedir. Böylece, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) karşı saygısızlık veya düşmanca davranışların bireysel bir kusurdan öte, imanî ve ahlâkî düzeni tehdit eden bir nitelik taşıdığı vurgulanmaktadır. Sibak içerisinde yer

¹⁰² Halil Altuntaş vd. *Kur'an-ı Kerîm Meâli* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), 469.

¹⁰³ Hadislerin kaynağı için bk. İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kureyşî el-Dımaşkî, *Tefsîrû'l-Kur'ani'l Azîm/İbn Kesîr Tefsîri* (Beyrut: Dar İbn Hazm, 2009), 1525.

¹⁰⁴ Celâlüddîn Abdurrâhmân es-Süyûtî, *Lübâbü'n-Nuķûl fî Esbâbi'n-Nüzûl* (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 2002), 213-214.

¹⁰⁵ Şüphesiz Allah ve melekleri Peygamber'e salât ediyorlar. Ey iman edenler! Siz de ona salât edin, selâm edin (el-Ahzâb 33/56).

alan 58. âyet¹⁰⁶ ise mümin erkekleri ve mümin kadınları haksız yere incitenlerin büyük bir günah yüklenecekleri ifade edilmektedir. Bu vurgu, 57. âyetle dile getirilen ilkeyi tamamlayarak, sadece Allah ve Resûl'üne değil, müminlere karşı da incitici davranışlardan kaçınmanın İslâmî ahlâkın temel ilkelerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır.

Takip eden 59. âyet¹⁰⁷ ise mümin kadınların iffetlerini korumaya yönelik düzenlemeler getirerek toplumun onurunu muhafaza etmeyi hedeflemektedir. Böylelikle 56, 57, 58 ve 59. âyetler arasında belirgin bir bütünlük kurulmaktadır: Allah Resûlünü tazim etmek, Allah ve Resûlünü incitmekten sakınmak, müminlere haksızlık yapmamak ve toplumun onurunu koruyacak tedbirler almak şeklinde kurulan bu bütünlük, âyetler arası anlam ilişkisini ortaya koymaktadır.

2.1.3. Klasik tefsir geleneğinde ahzâb sûresi 57. âyetin yorumu

2.1.3.1. en-Nüket ve'l-uyûn tefsîru'l-Mâverdî/Mâverdî (ö. 450/1058)

Şafiî fakihî olan Mâverdî,¹⁰⁸ siyaset ve ahlâk nazarîleriyle tanınmaktadır. Kaleme aldığı tefsirde dil tahlillerine önem vermekle beraber yalnızca rivayetlere değil, kıraat farklılıklarına ve varsa fikhî hükümlere de yer vermektedir. Müellif, her bir âyetin tefsirinde farklı görüşleri bir araya getirmekte ve bu görüşlerin sahiplerini açıkça belirtmektedir. Ayrıca açıklamalarını genellikle maddeleyerek ve kısa, öz cümlelerle sunmayı tercih etmektedir.¹⁰⁹

Mâverdî tefsirinde, ilgili âyeti zikrettikten sonra bu âyetle ilgili üç farklı görüş bulunduğunu ifade etmekte ve bunları sahipleriyle birlikte nakletmektedir. İlk görüşe göre, âyetle bahsedilenler tasvir¹¹⁰ sahipleridir; bu görüş İkrime'ye atfedilmektedir. İkinci görüş, Hz. Peygamber'in Safiyye bint Huyey'le evlenmesini eleştiren kimseleri işaret etmekte olup bu görüş İbn Abbas'a nispet edilmektedir. Üçüncü görüş ise Hz. Peygamber'e yalan isnat eden ve ona iftira atan münafıklara ilişkindir; bu görüş Yahya b. Selâm tarafından dile getirilmektedir.¹¹¹ Mâverdî, bu görüşlerin ardından âyetin üç farklı anlamını da aktarmaktadır.

¹⁰⁶ Mü'min erkekleri ve mü'min kadınları işlemedikleri şeyler yüzünden incitenler, bir iftira ve apaçık bir günah yüklenmişlerdir (el-Ahzâb 33/58).

¹⁰⁷ Ey Peygamber! Hanımlarına, kızlarına ve mü'minlerin kadınlarına söyle, bedenlerini örtecek elbiselerini giysinler. Bu, onların tanınıp incitilmemelerine de daha uygundur. Şüphesiz Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir. (el-Ahzâb 33/58).

¹⁰⁸ Cengiz Kallek, "Mâverdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/180-186.

¹⁰⁹ Burhan Sümertaş, "Mâverdî ve en-Nüket ve'l-Uyûn Adlı Tefsiri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (2008), 52.

¹¹⁰ Tasvir, insanları ve nesneleri renklerle temsil etme sanatıdır. Bu konuda bk. Luvîs Ma'lûf, *el-Müncid fi'l-luğa* (Beyrut: Katolik Matbaası, 2009), 440.

¹¹¹ Mâverdî'nin tefsirinde aktarılan üç rivayet, sahih hadis kaynaklarında ne tam metin olarak ne de senedli biçimde bulunmamaktadır. Bu rivayetler daha çok sahabe rivayeti veya tefsirî yorum niteliğindedir.

Birincisi, Allah’a eziyet etmenin, O’nun dostlarına eziyet etmek anlamına geldiğidir. İkincisi, Allah’ın Peygamberine yapılan eziyeti kendi Zatına yapılmış bir eziyet saymasıdır; bu durum Peygamberin makamının yüceltilmesi amacını taşımaktadır. Üçüncü anlam ise bir hadise dayanmaktadır. Hadise göre Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Ademoğlu beni yalanladı, oysa buna hakkı yoktu. Bana sövdü, oysa buna da hakkı yoktu. Beni yalanlaması, ‘Allah beni tekrar yaratamaz’ demesidir. Bana sövmesi ise ‘Allah çocuk edindi’ demesidir. Oysa Ben Ehad’ım (Tek ve eşsiz), Samed’im (Hiçbir şeye muhtaç olmayan). Doğurmamışım, doğurulmamışım. Benim hiçbir dengim yoktur.”¹¹² Müfessir, âyetin sonunda geçen “Allah dünya ve âhirette lânet etmiş ve onlara aşağılayıcı bir azap hazırlamıştır” ifadesini açıklarken, dünya lanetini öldürmek ve sürgün etmek olarak, âhîret lanetini ise cehennem azabı olarak yorumlamaktadır.¹¹³

Sonuç olarak, Mâverdî tefsirinde farklı yorumları ve bunların sahiplerini açıkça ortaya koymakta, her bir görüşü bağlamı içerisinde sunmaktadır. Bununla birlikte, hadislere de yer vererek âyetin farklı anlamlarını dikkate almaktadır. Ayrıca, ilâhî tehdit ifadelerini hem dünyevî hem uhrevî sonuçlar çerçevesinde açıklaması, Mâverdî’nin tefsirini özenle ele aldığını göstermektedir.

2.1.3.2. *Leṭâ’ifü’l-İşârât*/Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072)

Tasavvuf, kelâm, fıkıh, tefsir, hadis, lügat ve edebiyat gibi çeşitli ilim dallarında derin bilgiye sahip olan Kuşeyrî, daha çok mutasavvıf kimliğiyle tanınmaktadır. Birçok eseri bulunan Kuşeyrî’nin en önemli çalışması, tasavvufun Sünnî akide ile uyumunu ortaya koymayı amaçlayan *er-Risâle* adlı eseridir. Ayrıca, işârî tefsir¹¹⁴ müellifleri tarafından sıkça başvurulanan *Leṭâ’ifü’l-İşârât* adlı tefsiri de önemli bir yere sahiptir.¹¹⁵

Kuşeyrî, tefsirinde Ahzâb sûresinin 57. âyetini ele alırken önce âyetin metnini aktarmakta, ardından açıklama yapmaktadır. Ona göre, Allah’a ve Resûl’üne günah işleyerek — bu tür günahlar kişiyi cezayı hak eder hâle getirmektedir — eziyet eden kimseler, aynı zamanda Allah’ın dostlarına zarar vermektedir. Nitekim Allah Teâlâ’nın, “Kim Resûl’e itaat ederse

¹¹² Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-şâhih*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (Beyrut: Dâru Tavki’n-Necât, 2001), Kitâbü’t-Tefsîr, 63 (No. 4974).

¹¹³ Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî el-Basrî, *en-Nüket ve’l-Uyûn Tefsîru’l-Mâverdî*, thk. Abdulkâsım b. Abdurrahîm (Beyrut: Daru’l Kütübî’l-İlmiyye, 2013), 422-423.

¹¹⁴ Kur’an âyetlerinin bir kısmının veya tamamının keşf ve ilham yoluyla yorumlandığı tefsirlere işârî tefsir denmektedir. Bk. Süleyman Uludağ, “İşârî Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/424-428.

¹¹⁵ Süleyman Uludağ, “Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/473-475.

Allah’a itaat etmiş olur”¹¹⁶ buyurduğu belirtilmekte ve bu hususa dikkat çekilmektedir. Bu kapsamda, peygamberlere, Resûl’e ve müminlere eziyet edenlerin dolaylı olarak Allah’a eziyet etmiş sayıldığı ifade edilmektedir.¹¹⁷

Kuşeyrî bu yorumuyla, söz konusu kimselerin Allah katındaki değerini vurgulamakta; bu değere yönelik her türlü saygısızlığın doğrudan olmasa da ilahî düzeyde karşılık bulduğunu ifade etmektedir. Bu yaklaşım, Kuşeyrî’nin âyeti açık ve net olarak yorumlarken aynı zamanda geleneksel Sünnî çizgiyi koruduğunu göstermektedir.

2.1.3.3. Me’âlimü’t-tenzil/el-Begavî (ö. 516/1122)

el-Begavî’nin hem rivayet hem de dirâyet yönüyle öne çıkan *Me’âlimü’t-Tenzil* adlı tefsirinde, ilgili âyet hakkında yaptığı açıklamaların incelenmesi faydalı olacaktır. Zira müfessir, söz konusu tefsirinde dilsel, fikhî ve kelâmî konulara dair yaptığı açıklamaların yanı sıra, çok sayıda rivayet ve hadis naklindeki titiz yaklaşımıyla dikkat çekmektedir.¹¹⁸

Tefsirde, âyetin metninden sonra İbn Abbas’ın (ö. 68/687) ilgili âyet hakkındaki yorumuna yer verilmektedir. İbn Abbas’a göre Allah’a eziyet edenler; Yahudiler, Hristiyanlar ve müşriklerdir. Ona göre Yahudiler “Üzeyir Allah’ın oğludur,”¹¹⁹ “Allah fakirdir”¹²⁰ ve “Allah’ın eli bağlıdır”¹²¹ derken, Hristiyanlar “Mesih Allah’ın oğludur”¹²² ve “Allah, üçün üçüncüsüdür,”¹²³ müşrikler ise “Melekler Allah’ın kızlarıdır”¹²⁴ ve “Putlar Allah’ın ortaklarıdır”¹²⁵ demişlerdir.¹²⁶ Eserde Ebû Hüreyre’den (ö. 59/678) rivayet edilen şu hadis yer almaktadır. Hz. Peygamber şöyle nakletmiştir: “Allah Teâlâ şöyle buyurur: ‘Ademoğlu beni yalanladı, oysa buna hakkı yoktu. Bana sövdü, oysa buna da hakkı yoktu. Beni yalanlaması, ‘Allah beni tekrar yaratamaz’ demesidir. Bana sövmesi ise ‘Allah çocuk edindi’ demesidir. Oysa Ben Ehad’ım (Tek ve eşsiz), Samed’im (Hiçbir şeye muhtaç olmayan). Doğurmamışım, doğurulmamışım. Benim hiçbir dengim yoktur.”¹²⁷ Yine Hz. Peygamber’den rivayet edilen

¹¹⁶ en-Nisâ 4/80.

¹¹⁷ el-Kuşeyrî, *Leṭâ’ifü l-işârât*, 3/44.

¹¹⁸ Saffet Bakırcı, “Me’âlimü’t-Tenzil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/203-204.

¹¹⁹ et-Tevbe 9/30.

¹²⁰ Âl-i İmrân 3/181.

¹²¹ el-Mâide 5/64.

¹²² et-Tevbe 9/30.

¹²³ el-Mâide 5/73.

¹²⁴ en-Nahl 16/57.

¹²⁵ el-En’âm 6/136.

¹²⁶ Begavî’nin, Ahzâb sûresi 57. âyet tefsirinde İbn Abbas’tan mevkuf olarak naklettiği bu rivayet, sahih hadis kaynaklarında senedli olarak bulunmamaktadır. Bu sebeple metin, sahabe dönemi tefsiri olarak değerlendirilmektedir.

¹²⁷ Buhârî, “Kitâbü’t-Tefsîr”, 63 (No. 4974).

bir başka hadiste Allah şöyle buyurmaktadır: “Ademoğlu zamana söverek bana eziyet etmektedir. Hâlbuki zaman benim. Bütün işler benim elimdedir. Geceyi ve gündüzü çeviren benim.”¹²⁸ Müellif daha sonra âyette geçen “Allah’a eziyet edenler” ifadesiyle ilgili farklı görüşleri izah etmektedir. Bazılarına göre bu ifade, Allah’ın isim ve sıfatlarında ilhâd¹²⁹ yapılması anlamına gelmektedir. İkrime’ye göre ise bu ifade tasvir sahiplerine yöneliktir. Metnin devamında, müellifin rivayet zincirini naklettiği hadiste Ebû Hüreyre, Hz. Peygamber’i şöyle derken işitmiştir: “Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: ‘Yaratığım gibi yaratmaya kalkışandan daha zalim kim olabilir? Madem öyle, bir zerre ya da bir buğday tanesi yahut bir arpa tanesi yaratsınlar!’^{130 131}

Begavî, metnin devamında “Allah’a eziyet edenler” ifadesi hakkında bazı âlimlerin görüşünü nakletmektedir. Onlara göre “يُؤْذُونَ اللَّهَ” (Allah’a eziyet edenler) ifadesi “يُؤْذُونَ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ” (Allah’ın velî kullarına-dostlarına eziyet ederler) anlamındadır. Bunun benzeri şu âyette geçmektedir: {وَاسْتَلِ الْقَرْيَةَ} ¹³² (Şehre sorun). Burada “şehre sorun” ifadesiyle kast edilen, şehir ehline (halkına) sorulmasıdır.¹³³ Daha sonra konu hakkında bir hadis daha aktaran müellife göre burada “el-ezâ (eziyet)” kavramının anlamı, Allah’ın emirlerine muhalefet etmek ve O’na karşı günah işlemek demektir. Burada eziyet kavramı, insanların kendi aralarında kullandıkları anlam biçimiyle dile getirilmektedir. Zira Allah’ın zâtı, hiçbir varlığın kendisine gerçek anlamda zarar vermesinden veya eziyet etmesinden münezzehtir. Bu kısma kadar “Allah’a eziyet edenler” ifadesine açıklık getiren müfessir, Hz. Peygamber’e eziyet etmenin mahiyetini İbn Abbas’tan aktardığıyla izah etmektedir. Nitekim İbn Abbas’a göre Hz. Peygamber’in yüzünün Uhud Savaşı’nda yaralanması ve bir dişinin kırılması gibi hadiseler ile Hz. Peygamber hakkında söylenen “Şair, sihirbaz, başkası tarafından öğretilmiş biri, deli” gibi ifadeler,¹³⁴ Hz. Peygamber’e eziyettir.¹³⁵

Begavî, konuyu hem rivayetlerden faydalanarak hem de dil tahlilleri yaparak açıklamaktadır. Ona göre, “Allah’a eziyet etmek” ifadesi gerçek anlamda mümkün olmadığından, burada

¹²⁸ Buhârî, “Kitâbu’l-Edeb”, 101 (No: 6181).

¹²⁹ İlhâd, dinden çıkma sonucunu doğuracak inanç ve görüşleri savunmak anlamına gelmektedir. Bk. Mustafa Sinanoğlu, “İlhâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/90-92.

¹³⁰ Buhârî, “Kitâbü’t-Tefsîr”, 63 (No: 4975).

¹³¹ el-Begavî, *Meâlimu’t-Tenzil*, 6/375.

¹³² Yûsuf 12/82.

¹³³ Burada “mekan” üzerinden “ehil” (halk) kastedilmek suretiyle mecâz-ı mürsel yapılmaktadır. Geniş bilgi için bk. Oğuzhan Et, *Klasik Belâgatte Mecaz ve Mecazi Anlatım* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 83.

¹³⁴ Buhârî, “Kitâbu’l-Megâzî”, 63 (No: 4100).

¹³⁵ el-Begavî, *Meâlimu’t-Tenzil*, 6/375.

mecazî bir anlatım söz konusudur. Bu mecaz, insanların zihninde kavramın daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla kullanılmıştır. Bununla birlikte, Allah’a ortak isnat eden, iftirada bulunan ve şirk içeren ifadeler kullanan kimselerin, mecazî anlamda Allah’a eziyet ettikleri Kur’an’da belirtilmektedir. Hz. Peygamber’e yönelik eziyet ise onun bir beşer olması sebebiyle maddî ve manevî zarar verme anlamında değerlendirilmektedir.

2.1.3.4. Mefâtîhu’l-gayb/Fahredden er-Râzî (ö. 606/1210)

Yaşadığı dönemin en önemli düşünürlerinden biri olan Fahreddin er-Râzî, kelâm, tefsir, matematik, fıkıh usûlü, ahlâk, mantık, astronomi, Arap dili ve tıp gibi, çağının hemen her alanında ilim sahibidir ve bu sahalarda eserler kaleme almıştır. Çok yönlü bir âlim olan Râzî, dinî ilimler bağlamında tefsir ve kelâm alanlarında öne çıkmaktadır. Bu çalışmada tefsiri incelenen âyete dair başvuru eserinde, dirâyet yöntemini kullandığı görülmektedir. Râzî bu yönüyle kendisinden sonraki neredeyse bütün müfessirler için kaynak haline gelmiştir. Ayrıca, söz konusu eserinde dönemin neredeyse tüm ilimlerinden yararlanarak ilmî tefsir hareketine öncülük etmiştir.¹³⁶

Müfessir, Ahzâb sûresinin 57. âyetini tefsir etmeye, öncelikle âyetin metnini vererek başlamaktadır. Ardından âyetin izahına geçen müfessir, Allah’ın bazı hakikatleri zıtlarını göstererek açıkladığını belirtmekte; bu çerçevede, Hz. Peygamber’e eziyet edenlerin durumunun anlatılmasıyla Müslümanların¹³⁷ üstünlüğüne dolaylı olarak vurgu yapılmaktadır. Nitekim Allah Teâlâ, Hz. Peygamber’e eziyet edenlerin ne kadar kötü bir durumda olduğunu ortaya koyarak, O’na hürmet gösterenlerin faziletini dolaylı bir biçimde ifade etmektedir.¹³⁸ Müfessir, daha sonra lanet kavramı üzerinde durmaktadır. Ona göre lanet, en büyük yasaklardan biridir; zira Allah’tan uzaklaştırılmak, ateşle yapılan azaptan veya diğer cezalandırma yöntemlerinden farklı olarak kişiye hiçbir hayır getirmemektedir.¹³⁹ Müfessir, bu durumu temsil¹⁴⁰ yoluyla açıklamaktadır. Anlatılan temsil bağlamında, bir hükümdar,

¹³⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Fahredden er-Râzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/89-95.

¹³⁷ Müslüman ifadesiyle, ona eziyet etmeyip tâbi olan ve onun dediklerini yapan kimse kast edilmektedir.

¹³⁸ Belâgat ilminin, ifadeyi estetik ve etkili kılmaya yönelik yöntem ve ilkelerini ele alan bedî‘ dalında, zıt anlamları temel alan *Mukâbele* ile *Tezât (tıbâk)* adlı iki önemli edebî sanat bulunmaktadır. Âyetlerde sıkça karşılaşılan ve zaman zaman birbirinin yerine kullanılan bu iki sanat arasındaki en belirgin fark; Tezâtın yalnızca iki zıt unsurun birlikte zikredilmesine dayanması, Mukâbelenin ise en az dört karşıt ögenin karşılıklı olarak bir araya getirilmesiyle daha karmaşık ve dengeli bir yapı sunmasıdır. Bk. İsmail Durmuş, “Mukabele”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/101-102.

¹³⁹ Zira ateşle yapılan azap veya diğer cezalandırma yöntemleri dünyevî ve geçicidir. Fakat Allah’tan uzak olma anlamındaki lanet, kalıcıdır ve azaptan daha kötüdür.

¹⁴⁰ Temsil, soyut bir kavramı somut örnekler veya hikâyelerle açıklama sanatıdır. Bu yönüyle, durumu betimleyen teşbihten ayrılmaktadır. Diğer bir deyişle; her temsil teşbihtir, fakat her teşbih temsil değildir. Bk. İsmail Durmuş, “Temsil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/434-435.

kölesine karşı öfkelenildiğinde vereceği zarar çok şiddetli değilse onu azarlamakla yetinir fakat onu kovmaz. Benzer şekilde, yüce ve çok cömert bir hükümdar tarafından cezalandırılacak bir suçluya, dövülmek ya da kovulmak arasında bir seçim hakkı tanındığında, bu kimse dövülmeyi tercih eder. Özellikle dünyada bu hükümdardan başka bir merci yoksa ve kişi tamamen onun hâkimiyeti altındaysa bu tercihi, daha kesin olmaktadır.¹⁴¹

Bu açıklamaların ardından müfessir, âyetin sonunda yer alan “dünya ve âhirette”¹⁴² ifadesini değerlendirmektedir. Ona göre bu ifade, artık Allah’a yakınlaşma ümidi taşınamayacak derecede mutlak bir uzaklığa işaret etmektedir. Çünkü kişi dünyada Allah’tan uzaklaştırılmış olsa dahi âhirette Allah’a yakınlaşma umudu taşıyabilir; ancak âhirette de uzaklaştırılmışsa artık kesin bir mahrumiyet ve hüsrân söz konusudur. Zira Allah bir kimseyi huzurundan uzaklaştırmışsa kıyamet gününde onu kim yakınlaştırabilir? Ayrıca Allah, bu uzaklaştırmayı tek başına yeterli görmemiş, “ve onlar için alçaltıcı bir azap hazırlamıştır” buyurarak, bu kişileri hem mahrumiyetle hem de zillet verici bir azapla tehdit etmiştir.¹⁴³

Müfessir, burada birtakım ilmî meselelerin mevcut olduğuna dikkat çekmekte ve bu meseleleri şu şekilde izah etmektedir: Birinci meseleye göre, Allah’a ve Resûl’e eziyet etmek birlikte zikredilmiş; buna karşılık olarak da “lânet” ve “azap” ifadesi kullanılmıştır. Bu ifadelerden lânet, Allah’a yönelik eziyetin; azap ise Resûl’e yönelik eziyetin karşılığı olarak yorumlanmaktadır. Nitekim bir kimse bir hükümdarı incittiğinde ve hükümdar onu cezalandırmayı uygun görmediğinde, bu kimseyi huzurundan uzaklaştırmak suretiyle cezalandırmış olur. Benzer şekilde, azap da Resûl’e yapılan eziyetin karşılığıdır; zira bir hükümdar, hizmetkârlarından birine yapılan eziyeti karşılıksız bırakmayacağı için bu tür bir davranışa kısas gerekir. Ancak bu noktada “Sadece Allah’a eziyet edip Resûl’e eziyet etmeyen kimse cezalandırılmaz” denilemez. Zira Allah’a eziyet eden bir kimse, kaçınılmaz olarak Resûl’e de eziyet etmiş sayılmaktadır. Bu çerçevede, Allah’a ve Resûl’e eziyetin birbirinden tamamen bağımsız olması mümkün değildir. Diğer bir açıdan; şirk koşmadan isyan eden, fasıklık, irtidat,¹⁴⁴ veya küfre düşmeden günah işleyen kimse, Allah’a eziyet etmeden yalnızca Hz. Peygamber’e eziyet etmiş sayılmaktadır. Ancak böyle bir durumda

¹⁴¹ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 13/220.

¹⁴² Âyete göre Allah ve Resûl’ünü incitenlere, Allah dünya ve ahirette lânet etmiştir.

¹⁴³ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 13/220.

¹⁴⁴ İrtidâd, fıkah terimi olarak, bir Müslümanın kendi iradesiyle İslâm dininden çıkmasını ifade etmektedir. Bk. İrfan İnce, “Ridde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/88-91.

Allah, Sabûr, Gafûr ve Rahîm isimlerinin tecellisi olarak, bu kişiyi yalnızca azapla cezalandırır; onu huzurundan uzaklaştıran lânetle cezalandırmaz.¹⁴⁵

İkinci mesele ise âyette azabın “mühîn” (aşağılayıcı) olarak vurgulanmasıdır. Nitekim bir efendi, kölesinin kendisini incitmesi üzerine onu hapse atıp dövmeyi emrettiğinde, köleyi ayrıcalıklı bir yerde tuttuğunda ya da dövme işini itibarlı birine havale ettiğinde bu, cezanın hafif olduğuna işaret etmektedir. Ancak dövme işlemi halkın gözü önünde yapılır ve köle, bozguncuların arasına hapsedilerek cezalandırılırsa bu durum, cezanın şiddetini ve azabın aşağılayıcı boyutunu göstermektedir. Dolayısıyla, Allah ve Resûl’üne eziyet eden kimseler eğer ebedî olarak cehennemde kalacaklarsa üzerlerine uygulanacak azap da “aşağılayıcı” nitelikte olacaktır. Müfessir, âyette geçen “أَعَدَّ لَهُمْ” (onlar için hazırlamıştır)” ifadesinin, cezanın ciddiyetini ve kesinliğini pekiştirmek amacıyla kullanıldığını belirtmektedir. Ayrıca, diğer kısımlarda sıkça kullandığı temsil sanatını burada da kullanan müfessire göre durum şu şekilde örneklendirilebilir: Bir efendi, öfke anında bir kimseyi önceden hazırlık yapmaksızın cezalandırırsa bu, cezanın hafif olduğuna işaret eder; zira efendinin öfkesi geçince ceza da sona erebilir. Oysa efendi, cezalandırma için önceden kelepçe ve zincir gibi araçları hazırlamışsa bu, azabın yani cezalandırmanın geçici olmayan, bilinçli ve kararlı bir ceza olduğuna delalet etmektedir.¹⁴⁶

Râzî, ilgili âyette geçen “lânet” ve “azap” ifadelerini, Allah’a ve Resûl’e eziyetin karşılıkları olarak değerlendirmekte ve bunu detaylı biçimde açıklamaktadır. Bununla birlikte âyetteki cezaların mahiyetini temsil sanatıyla anlatmakta, azabın özellikle aşağılayıcı yönüne dikkat çekmektedir. Ayrıca, “Allah’ın lanetini” azaptan daha kalıcı ve ağır bir ceza saymakta ve cezalandırmanın bilinçli ve planlı gerçekleştiğini vurgulamaktadır.

2.1.3.5. Medarikü’t-tenzîl/Ebü’l Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310)

Ahzâb sûresinin 57. âyetinde geçen “Allah’a ve Resûl’üne eziyet edenler” ifadesi, itikad alanında Mâturîdî, fıkıh alanında ise Hanefî mezhebine ait görüşlerin Kur’an’daki dayanaklarını anlaşılır bir şekilde ortaya koyması bakımından Ebü’l-Berekât en-Nesefî’nin *Medârikü’t-Tenzîl* adlı eserinde¹⁴⁷ güzel bir şekilde ele alınmaktadır.

Müfessir eserinde âyetin metnini verdikten sonra konu hakkındaki görüşlerini aktarmaktadır. Ona göre “Allah’a ve Resûl’üne eziyet edenler” ifadesiyle kastedilen aslında “Allah’ın

¹⁴⁵ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 13/220.

¹⁴⁶ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 13/220-221.

¹⁴⁷ Mustafa Öztürk, “Medârikü’t-tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/292-293.

Resûl'üne eziyet eden kimselerdir.” Buradaki “Allah” lafzı, O'nu yüceltmek ve şanını artırmak maksadıyla zikredilmektedir. Ayrıca “Allah’a ve Resûl'üne eziyet” ifadesiyle, Allah ve Resûl'ünün razı olmadığı küfür, peygamberliği inkâr gibi mecazi anlamlar kast edilmektedir. Müfessire göre, bu tür fiiller her ne kadar “eziyet” olarak nitelendirilse de gerçek anlamdaki eziyet yalnızca Allah'ın Resûl'üne yöneliktir. Bu ifade biçimi, mecaz ile hakikatin aynı lafızda birleşmemesi amacıyla tercih edilmektedir.¹⁴⁸

2.1.3.6. Nazmü'd-dürer/Bikâî (ö. 885/1480)

Ahzâb sûresinin 57. âyetinin müfessirler tarafından nasıl yorumlandığını ele alan bu bölümde, çok yönlü bir âlim olan ve birçok eser kaleme alan Bikâî'nin ilgili açıklamasına da yer verilmektedir. Onun tefsir alanında son derece yetkin olması, özellikle âyetler ve sûreler arasındaki anlam ilişkilerini inceleyen münâsebat (tenâsüp) ilmini teorik olarak sistemleştirmesi ve bu ilmi *Nazmü'd-Dürer* adlı tefsirinde uygulamalı olarak ortaya koyması,¹⁴⁹ bu çalışmada âyet hakkındaki yorumuna da yer verilmesini gerekli kılmaktadır.

Diğer müfessirlerin aksine, âyetin metnini doğrudan aktarmayan Bikâî, izahına “eziyet” kavramı üzerinden başlamaktadır. Ona göre, Allah Hz. Peygamber'e eziyet edilmesini yasakladıktan ve ona sevinç kazandırmayı teşvik ettikten sonra, kendisine yapılan eziyete karşı bir tehditte bulunmaktadır. Bu tehdit ifadesi, ya istînâf¹⁵⁰ ya da ta'lîl¹⁵¹ bir yapı arz etmektedir. Bu durum, Hz. Peygamber'e salât ve selam getirme konusunda ihmalkâr davranmanın dahi “eziyet” kapsamında değerlendirilebileceğine işaret etmektedir. Müfessirin ne demek istediğini daha iyi anlayabilmek için bir önceki âyete bakmak gerekmektedir. Nitekim önceki âyette şöyle buyrulmaktadır: *Şüphesiz Allah ve melekleri Peygamber'e salât ediyorlar; ey iman edenler, siz de ona salât edin, selâm edin.*¹⁵² Bu noktada müfessir, Ahzâb sûresi 57. âyetin *istînâf* mı yoksa *ta'lîl* mi olduğu konusunda iki ihtimalden söz etmektedir.

¹⁴⁸ Ebû'l-Berekât Hâfızuddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medarikü't-Tenzil ve Hekaiku't-Te'vil*, thk. Seyyid Zekeriyya (Ürdün: Mektebetü't- Nizar, 2024), 1/938.

¹⁴⁹ Ömer Kara, “Bikâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/149 150.

¹⁵⁰ Meânî ilminde istînâf, art arda gelen iki cümleden ikincisinin, önceki cümleyle anlam açısından bağlantılı olmasına rağmen, i'râb açısından bağımsız bir şekilde yeni bir haber veya hüküm ifade etmesine denilmektedir. Böylece istînâf cümlesi, hem önceki cümleyle anlam ilişkisi kurmakta, hem de bağımsız bir anlam ve hüküm taşımaktadır. Bk. İsmail Durmuş, “İstînâf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/367-368.

¹⁵¹ Ta'lîl: Arap belâgatında, bir ifadenin veya cümlelerin önceki cümleyi anlam veya mantık açısından gerekçelendirmesi, sebep göstermesi anlamına gelmektedir. Ayrıca bk. Abdülkâhîr el-Cürcânî, *Delâ'ilü'l-İ'câz*, thk. Sa'id Ali (Beyrut: Dâru'l-Mesîra, 1992), 226. Kur'an'da ta'lîl sanatının kullanıldığı birçok âyet örneği bulunmaktadır. Âlimler, Kur'an'da ta'lîl yollarını on bir farklı şekilde tasnif etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Halim Öznurhan, “Arap Dilinde Ta'lîl ve Hüsn-i Ta'lîl”, *Bilimname* 5/2 (2004), 130-133.

¹⁵² Allah'ın Peygambere salât etmesi, rahmet etmesi; meleklerin salât etmesi, şanının yüceltilmesini dilemeleri; mü'minlerin salât etmesi ise dua etmeleri anlamını ifade etmektedir. Bk. Altuntaş, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, 469.

Eğer *istînâf* kabul edilirse Ahzâb 57. âyet önceki âyetten bağımız bir konuyu ele almakta ve Allah ile Resûl'üne eziyet edenlerin lanetlenmesi meselesi, doğrudan salât ve selâm emrine bağlı olmayan, yeni bir uyarı olarak değerlendirilmektedir. Ancak bu âyetin ta'lîlî bir yapıda olduğu kabul edilirse 57. âyet 56. âyetin gerekçesi konumundadır. Dolayısıyla bu iki âyet birlikte şu şekilde değerlendirilebilir: “Allah ve melekleri Peygamber’e salât eder; ey iman edenler, siz de ona salât edin ve tam bir teslimiyetle selam verin;¹⁵³ çünkü ona eziyet edenler Allah’ın lânetine uğrar, dolayısıyla ona hürmet gösterilmelidir.”¹⁵⁴

Müfessire göre burada yer alan tehdit ifadesi,¹⁵⁵ söz konusu tutumun ciddiyetini ve önemini vurgulamak amacıyla pekiştirilmiştir. Bu vurgu, konuyla ilgili olarak söz söyleyen herkesin hakikati açık ve kararlı bir biçimde dile getirmesi ve en üst düzeyde bir arzu ve gayret içerisinde olması gerektiğini¹⁵⁶ göstermektedir. Müfessir, genel bir izahın ardından âyeti parça parça ele alarak kısa açıklamalarda bulunmaktadır. Ona göre âyette geçen “إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ” (Şüphesiz eziyet edenler) ifadesiyle, gerçekten eziyet eden kimseler gibi davrananlar kastedilmektedir. Başka bir ifadeyle, Allah’a karşı gelmeyi ve O’nu hafife almayı gösteren herhangi bir davranışta bulunan kimseler, bu tutumlarıyla bir tür eziyet fiilini sergilemiş olmaktadırlar.¹⁵⁷ Müfessir açıklamasına şu şekilde devam etmektedir: “اللَّهُ” (Allah’a eziyet edenler) ifadesinin özellikle zikredilmesi, Allah’ın kendisinden daha yüce hiçbir varlık bulunmaması sebebiyledir. Zira insanların sahip olduğu hiçbir nimet, O’nun lütfu olmaksızın var olamaz. “وَرَسُولُهُ” (Resûl’e eziyet edenler) ifadesinin kullanılma gerekçesi ise şudur: Resûl, Allah adına insanlarla konuşan, onlara Allah’tan haberler getiren ve bu haberler aracılığıyla onları her iki dünyada mutluluğa ulaştıran kişidir ki — bu nimetin şükrünü asla layıkıyla yerine getiremezler — bu durumda Hz. Peygamber’e salât ve selâmda ihmalkâr davranmak bile eziyet kapsamında değerlendirilmektedir. “لَعَنَهُمُ اللَّهُ” (Allah onlara lanet eder) ifadesiyle kastedilen, Allah’ın onları rahmetinden uzaklaştırması, dışlaması ve kendilerine buğz etmesidir. Burada yalnızca cezalandırma değil, aynı zamanda ilâhî nefrete maruz kalma durumu söz konusudur. “فِي الدُّنْيَا” (Dünyada) ifadesi, bu uzaklaştırmanın dünyada Allah’ın öfkesini celbedecek durumlara düşmek şeklinde gerçekleştiğini ifade etmektedir. “وَالْآخِرَةِ” (Âhirette) ise bu lanetin âhirette, onları aşağılamak sûretiyle devam edeceğini göstermektedir.

¹⁵³ el-Ahzâb 33/56.

¹⁵⁴ Burhaneddin Ebü'l Hasan İbrahim b. Ömer el-Bikâî, *Nazmü'd-Dürer fî Tenâsübi'l-â'yât ve's-Süver* (Kahire: Darü'l-Kütübü'l İslâmiyye, 2006), 15/409.

¹⁵⁵ Burada tehdit ifadesiyle kastedilen, Allah’ın laneti ve aşağılayıcı azaptır.

¹⁵⁶ Başka bir deyişle, bu mesajı ileten kişi sadece doğruyu söylemekle kalmayıp bunu içtenlikle ve samimi bir şekilde yapmalıdır. Çünkü bu, sıradan bir mesele değil inanç ve saygı konusuyla doğrudan alakalıdır.

¹⁵⁷ Müfessire göre “eziyet” sadece hakaretle ve açık düşmanlıkla olmayıp Allah’a veya Hz. Peygamber’e karşı yapılan saygısızlık, umursamazlık veya ihmalkâr bir tutum sergileyerek de yapılabilmektedir.

Çünkü eziyetin ardındaki asıl sebep, genellikle muhataba karşı hissedilen küçümseme ve değersiz görme duygusudur. Bu nedenle âyetin sonunda “Onlar için aşağılayıcı bir azap hazırlamıştır” ifadesi yer almaktadır.¹⁵⁸

Bikâî’ye göre, Ahzâb sûresi 57. âyette geçen “eziyet” kavramı, Allah ve Resûl’üne karşı olumsuz tutum ve davranışları ifade etmektedir. Resûl’e eziyet etmek, salât ve selâmda ihmalkârlık da dâhil olmak üzere kendisine yönelik her türlü saygısızlığı kapsamaktadır. Allah’a gerçek anlamda eziyet mümkün olmamakla birlikte, O’na karşı gelmek bir tür eziyet sayılmaktadır. Allah, bu kimseleri dünyada ve âhirette rahmetinden uzaklaştırmakta ve aşağılayıcı cezaya maruz bırakmaktadır.

2.1.3.7. İrşâdü’l-‘akli’s-selîm/Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574)

Ebüssuûd Efendi, Osmanlı döneminde yaşamış; önce kazaskerlik, ardından şeyhülislâmlık görevlerinde bulunmuş önemli bir hukukçu ve müfessirdir. Arapça kaleme aldığı ve dönemin padişahı Kanûnî Sultan Süleyman’a sunduğu *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm* adlı eserinde, Kur’an-ı Kerim’in tamamını Ehl-i sünnet akîdesine bağlı kalarak tefsir etmiştir. Bu çalışmasında, âyetler arasındaki tenâsübü (üslûp ve anlam bütünlüğü) titizlikle ele almakta; Kur’an’ı hem Kur’an’la hem de hadislerle tefsir etme yöntemine özel bir önem atfetmektedir. Ayrıca, muhkem ve müteşâbih âyetlere, fikhî ve kelâmî meselelere ve esbâb-ı nüzûl gibi temel tefsir konularına da ayrıntılı biçimde yer vermektedir.¹⁵⁹

Âyeti açıklamaya doğrudan âyetin kendisini zikrederek başlayan müfessire göre, metinde geçen “eziyet” (îzâ) ifadesi mecazî anlamda kullanılmaktadır. Zira Allah Teâlâ hakkında, hakiki anlamda bir zarar görme ya da incinmeden söz edilmesi mümkün değildir. Bu bağlamda *eziyet* ifadesi, Allah’ın hoşnut olmadığı küfür ve günah fiillerinin işlenmesini ifade etmektedir. Allah’a yönelik eziyetin mahiyeti hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan ilkinde göre; Yahudiler, Hristiyanlar ve müşrikler, “Allah’ın eli bağlıdır”¹⁶⁰, “O, üç’ün üçüncüsüdür”¹⁶¹, “Mesih Allah’ın oğludur”¹⁶², “Melekler Allah’ın kızlarıdır”¹⁶³ ve “Putlar O’nun ortaklarıdır”¹⁶⁴ gibi ifadelerde Allah hakkında uygunsuz isnatlarda bulunmuşlardır. Oysa Allah Teâlâ, bu tür isnat ve tasavvurlardan münezze ve yücedir. Bir

¹⁵⁸ Bikâî, *Nazmü’l-Dürer*, 15/409-410.

¹⁵⁹ Ahmet Akgündüz, “Ebüssuûd Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/365-371.

¹⁶⁰ el-Mâide 5/64.

¹⁶¹ el-Mâide 5/73.

¹⁶² et-Tevbe 9/30.

¹⁶³ en-Nahl 16/57.

¹⁶⁴ el-En’âm 6/136.

diğer görüşe göre ise Allah'ın âyetleri hakkında ilhâdda¹⁶⁵ bulunanların söylemleri de bu kapsamda değerlendirilmektedir. Resûlullah'a yönelik eziyet ise kendisine “şair”, “sihirbaz”, “kâhin” ve “deli” gibi sıfatların isnat edilmesidir. Buna ek olarak, Uhud Gazvesi'nde mübarek dışının kırılması ve yüzünün yaralanması ile Hz. Safiyye ile evliliği üzerinden ortaya atılan asılsız ithamlar da bu türden bir eziyet olarak kabul edilmektedir.¹⁶⁶

Bununla birlikte, en güçlü ve kapsayıcı görüşe göre, âyette geçen *eziyet* ifadesi hem Allah'a hem de Resûl'üne yöneltlen her türlü menfî tutum ve söylemi içeren genel bir anlam taşımaktadır. Ancak burada dikkat çekilmesi gereken önemli bir husus bulunmaktadır: Resûlullah'a yönelik eziyet, doğrudan ve hakiki bir nitelik taşıırken; Allah Teâlâ hakkında böyle bir durum mümkün olmadığından, O'nun ismen zikredilmesi, Resûl'ün yüce makamını ve Allah katındaki değerini vurgulama amacına yöneliktir. Zira Resûlullah'a yöneltlen her türlü eziyet, sonuç itibarıyla Allah'a yapılmış sayılmaktadır. Âyette geçen “Allah onları lanetlemiştir” ifadesi, bu kimselerin ilahî rahmetten uzaklaştırıldıklarını ve tamamen mahrum bırakıldıklarını göstermektedir. Devamındaki “dünyada ve âhirette” ibaresi, onların ne dünyada ne de âhirette Allah'ın rahmetine nail olamayacaklarını; her iki âlemde de bu rahmetten uzak kalacaklarını ifade etmektedir. Bunu takip eden “ve onlar için hazırlanmıştır” ifadesi ise Allah Teâlâ'nın bu kimseler için âhirette daha ağır bir ceza takdir ettiğine işaret etmektedir. Son olarak, “aşağılatıcı bir azap” ifadesiyle, özellikle âhirette karşılaşacakları onur kırıcı ve küçük düşürücü mahiyette bir ceza kastedilmektedir.¹⁶⁷

Ebüs-suûd Efendi, “eziyet” ifadesini Allah'a gerçek zarar vermek değil, O'nun hoşnut olmadığı inançsızlık, inkâr ve günah davranışları olarak yorumlamaktadır. Nitekim Allah'a ve Resûl'e yönelik her türlü olumsuz tutum eziyettir. Resûl'e yapılan eziyet, sonuçta Allah'a yapılmış sayılmaktadır. Bu kimseler hem dünyada hem âhirette ilahî rahmetten mahrum bırakılmakta ve ağır bir ceza ile karşılaşmaktadırlar.

Netice itibarıyla, bu kısımda ele alınan müfessirler, farklı dönemlerde yaşamış ve çeşitli ilim disiplinlerinden gelmişlerdir. Buna rağmen, söz konusu âyeti lügavî ve kelâmî boyutlarıyla yorumlamış ve âyetin mecazî ve hakikî anlamlarını açıklamışlardır. Bu yaklaşım, Ahzâb sûresi 57. âyetin ahlâkî boyutunun çeşitli perspektiflerden analiz edilmesine ve akademik bir temele oturtulmasına imkan sağlamaktadır.

¹⁶⁵ İlhâd, genel olarak “dinden sapma, emredileni yerine getirmeme, inkâr” anlamına gelmektedir. Ancak Kur'an tefsirlerinde bu terim, âyetlere yönelik inkâr veya reddetme anlamında da kullanılabilmektedir. Bk. Mustafa Sinanoğlu, “İlhâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/90-92.

¹⁶⁶ Ebüs-suûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 4/432.

¹⁶⁷ Ebüs-suûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 4/432-433.

2.2. Eziyet ve İncitmek Fillerinin Anlam Çerçevesi

2.2.1. Lügat anlamları

Bu bölümde, üzerinde durulan terimin öncelikle Arapça sözlük anlamı ortaya konulacak, daha sonra Türkçe karşılığı değerlendirilecektir.

“الأذى” (el-ezâ) kelimesi sözlükte: herhangi bir canlıya ulaşan ve ona zarar veren unsur ya da durum anlamına gelmektedir. Bu zarar, dünyevî ya da uhrevî olabileceği gibi, bireyin nefsine,¹⁶⁸ bedenine yahut mülkiyetine yönelik de olabilmektedir.¹⁶⁹ Fiil hâliyle “أَذَاهُ” (ona zarar verdi, onu incitti) ve “يُؤْذِيهِ” (ona zarar veriyor, onu incitiyor) biçiminde kullanılırken, bu fiilin mastar formları “أَذَى، أَذِيَّةٌ” ve nadiren “أَذَاءٌ” olarak gelmektedir. Yine aynı kökten türeyen “وَتَأْذِيْتُ بِهِ” (bundan zarar gördüm/rahatsızlık duydum) ifadesi de aynı anlam sahasına işaret etmektedir.¹⁷⁰ Kur'an'daki bağlamında geçen “يُؤْذُونَ” fiilinin kökü olan “أَذَى”, genel olarak “kişinin hoşlanmadığı, rahatsızlık duyduğu şey” anlamına gelmektedir. Nitekim insan, tabiatı gereği bu tür durumlara tahammül edemeyip onlara katlanmakta zorlanmaktadır. Bu anlam çerçevesinde, fiilinin Arapçadaki kullanım biçimi şu şekilde olmaktadır: “أُؤْذِيَهُ” (filanca kişiye eziyet ettim, onu incittim). Öyle ki, herhangi bir fiziksel rahatsızlığı olmaksızın yerinde sabit duramayan erkek deveye “بَعِيرٌ أَذَى”, dişi deveye ise “نَاقَةٌ أَذِيَّةٌ” denilmektedir. Bu bağlamda, söz konusu develer huzursuz davranışlarıyla bulundukları ortama adeta eziyet veriyor gibi bir izlenim uyandırmaktadırlar.¹⁷¹ Türkçede “eziyet etmek” fiili; bir kimseyi üzme, ona zahmet vermek, sıkıntıya sokmak, canını yakmak ve hatta işkence etmek anlamlarına gelmektedir. “Eziyet vermek” ifadesi, çoğunlukla fiziksel ya da duygusal zarar içeren olumsuz durumları tanımlamak için tercih edilmektedir.¹⁷² Öte yandan, geçişli bir fiil olan “incitmek”, hem fiziksel hem de duygusal bağlamda kullanılmaktadır. Bu fiil; vücuda zarar gelmesi, bir nesnenin zedelenmesi ya da mecazî olarak birinin kalbinin kırılması ve üzülmesi gibi durumları ifade etmektedir.¹⁷³ Netice itibarıyla “eziyet etmek” fiili, bağlama göre hem fiziksel hem sözlü hem de psikolojik zararları kapsayabilecek geniş bir anlam alanına sahipken, “incitmek” fiili daha çok duygusal veya psikolojik zararları ifade etmek için kullanılmaktadır.

¹⁶⁸ Psikolojisine, iç dünyasına yönelik bir zarar olabilir. Diğer bir ifadeyle bu zarar, duygularını ve ruh halini etkileyebilmektedir.

¹⁶⁹ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredatü fî Elfazî'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan Davudi (Beyrut: Daru'l Kalem, 2011), 71.

¹⁷⁰ İbn Manzûr, *Lisanu'l Arap*, thk. Abdullah Ali Kebir, Muhammed Ahmed Hasbullah (Kahire: Darü'l-Maarif, 2016), 1/81.

¹⁷¹ Ahmed b. Fâris b. Zekerîyya Ebu'l Hüseyin, *Mu'cemü Mekâyîsi'l-Luga* (Şam: Darü'l-Fikr, 2007), 78.

¹⁷² *Kubbealtı Lügatı*, “Eziyet” (Erişim 14.05.2025).

¹⁷³ *Kubbealtı Lügatı*, “İncitmek” (Erişim 14.05.2025).

2.2.2. “Eza” fiilinin Kur’an’daki kullanımı ve Türkçedeki karşılığı

Bu başlık altında, Kur’an’da lafzen آذَى (âzâ) kökünden türeyen kelimelerin geçtiği âyetler; Arapça metinleri, meâlleri ve anlam bağlamlarıyla birlikte ele alınarak, bu ifadelerin kullanım biçimleri ve anlam farklılıkları incelenecektir.

- الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يُتْبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنًّا وَلَا أَذَىٰ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

*Mallarını Allah yolunda harcayan, ardından yaptıklarını başa kakmayan ve kimseyi incitmeyenlerin, Rab’leri katında mükâfatları vardır. Onlar için ne bir korku vardır ne de üzüntü yaşayacaklardır.*¹⁷⁴ Burada geçen “وَلَا أَذَىٰ” ifadesi, meâlde gönül incitmeyenler şeklinde aktarılmaktadır.

- وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذَىٰ فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهَرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ

*Sana kadınların ay hâlini sorarlar. De ki: “O bir ezadır (rahatsızlıktır). Ay hâlinde kadınlardan uzak durun. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın. Temizlendikleri vakit, Allah’ın size emrettiği yerden onlara yaklaşın. Şüphesiz Allah çok tövbe edenleri sever, çok temizlenenleri sever.”*¹⁷⁵ Bu âyette آذَى (âzâ) fiilinin mastar hâli olan آذَى (ezâ) ifadesi görülmektedir. Bu ifade, *rahatsızlık* anlamında kullanılmaktadır.

- لَنْ يَضُرُّكُمْ إِلَّا آذَىٰ ۖ وَإِنْ يَفْتَأِلكُمْ يُؤْلُوكُمْ الْأَنْبَارُ ثُمَّ لَا يُنْصَرُونَ

*Onlar size eziyetten başka bir zarar veremezler. Eğer sizinle savaşımlara kalkışsalar, size arkalarını dönüp kaçarlar. Sonra onlara yardım da edilmez.*¹⁷⁶ Bu âyette geçen آذَى (ezâ) ifadesi, *eziyet* anlamında kullanılmaktadır.

- لَنُتْلُوَنَّ فِي أَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ وَلَتَسْمَعَنَّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا أَذَىٰ كَثِيرًا ۖ وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ

*Andolsun, mallarınız ve canlarınız konusunda imtihana çekileceksiniz. Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden ve Allah’a ortak koşanlardan üzücü birçok söz işiteceksiniz. Eğer sabreder ve Allah’a karşı gelmekten sakınırsanız bilin ki, bunlar (yapmaya değer) azmi gerektiren işlerdendir.*¹⁷⁷ Bu âyette ise آذَى kelimesi bağlama uygun olarak *üzücü şey* anlamında kullanılmaktadır.

¹⁷⁴ el-Bakara 2/262.

¹⁷⁵ el-Bakara 2/222.

¹⁷⁶ Âl-i İmrân 3/111.

¹⁷⁷ Âl-i İmrân 3/186.

- فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ ۚ فَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَأُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأُودُوا فِي سَبِيلِي وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا لَأُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَأُدْخِلَنَّهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرَىٰ مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ۚ ثَوَابًا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ

Rableri onlara şöyle karşılık verdi: “Ben, sizden erkek olsun kadın olsun, hiçbir çalışanın amelini zayi etmeyeceğim. Hepiniz birbirinizdensiniz. Hicret edenler, yurtlarından çıkarılanlar, yolumda eziyet görenler, savaşanlar ve öldürülenlerin elbette günahlarını örteceğim; onları altından ırmaklar akan cennetlere koyacağım. Bu, Allah katından bir mükâfattır. Mükâfatların en güzeli Allah katındadır.”¹⁷⁸ Âyetteki “وَأُودُوا” lafzı, eziyet görenler anlamında kullanılmaktadır. Buradaki eziyet, bağlam itibarıyla fiziksel acılarla sınırlı kalmamakta; psikolojik ve sosyal boyutları da içeren kapsamlı bir anlam ifade etmektedir.

- وَلَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ فَصَبَرُوا عَلَىٰ مَا كُذِّبُوا وَأُودُوا حَتَّىٰ أَنْتَبَهُمْ نَصْرُنَا وَلَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ وَلَقَدْ جَاءَكَ مِنْ نَبَائِ الْمُرْسَلِينَ

Andolsun, senden önce birçok peygamber yalanlanmış; onlar da yalanlanmalarına ve eziyet edilmelerine karşı sabretmişlerdir. Nihayet, kendilerine yardımımız yetişmiştir. Allah’ın kelimelerini değiştirebilecek hiçbir güç yoktur. Andolsun, peygamberlerle ilgili haberlerin bir kısmı sana ulaşmıştır.¹⁷⁹ Burada geçen “وَأُودُوا” ifadesi de eziyet edilme anlamını taşımaktadır. Zira bu ifade, çok boyutlu eziyet durumlarını kapsamaktadır.

- وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ لِمَ تُؤْذُونَنِي وَقَدْ تَعْلَمُونَ أَنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ

Hani Mûsâ, kavmine şöyle seslenmişti: “Ey kavmim! Allah’ın size gönderdiği peygamber olduğumu bilmenize rağmen, bana neden eziyet ediyorsunuz?” Onlar yoldan sapınca, Allah da kalplerini saptırdı. Allah, fasıklar topluluğunu hidâyete erdirmez.¹⁸⁰ Âyette geçen “تُؤْذُونَنِي” ifadesi; devam eden, kalıcı ve çok yönlü sıkıntı ile zarar verme durumlarını kapsadığı için eziyet etmek anlamında kullanılmaktadır.

- وَلَا تُطِيعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ وَدَعْ أَذْيَهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ وَكِيلًا

Kâfirlere ve münafıklara itaat etme! Onların eziyetlerine aldırma ve Allah’a tevekkül et. Vekil olarak Allah yeter.¹⁸¹ Bu âyette de “أَذْيَهُمْ” ifadesi, eziyet anlamında kullanılmaktadır.

- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَىٰ فَبَرَّاهُ اللَّهُ مِمَّا قَالُوا وَكَانَ عِنْدَ اللَّهِ وَجِيهًا

¹⁷⁸ Âl-i İmrân 3/195.

¹⁷⁹ el-En‘âm 6/34.

¹⁸⁰ es-Saf 61/5.

¹⁸¹ el-Ahzâb 33/48.

*Ey iman edenler! Siz Mûsâ'ya eziyet eden kimseler gibi olmayın. Nihayet Allah onu onların dediklerinden temize çıkarmıştı. Mûsâ, Allah katında itibarlı bir kimse idi.*¹⁸² Âyetin bağlamına göre burada geçen “أَذَى” ifadesinin meâli, eziyet etmek şeklindedir.

• وَمِنْهُمْ الَّذِينَ يُؤْذُونَ النَّبِيَّ وَيَقُولُونَ هُوَ أُنْذِرُ قُلٌّ أُنْذِنَ خَيْرٌ لَّكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَيُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ وَرَحْمَةٌ لِلَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ رَسُولَ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ

*Yine onlardan peygamberi inciten ve “O (her söyleneni dinleyen) bir kulaktır” diyen kimseler de vardır. De ki: “O, sizin için bir hayır kulağıdır ki Allah’a inanır, mü’minlere inanır (güvenir). İçinizden inanan kimseler için bir rahmettir. Allah’ın Resûl’ünü incitenler için ise elem dolu bir azap vardır.”*¹⁸³ Bu âyette ise “يُؤْذُونَ” ifadesi incitmek anlamında kullanılmaktadır.

• وَالَّذَانِ يَأْتِيَانَهَا مِنْكُمْ فَادُّوهُمَا فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ تَوَّابًا رَحِيمًا

*Sizlerden fuhuş (zina) yapanların her ikisini de incitip kınayın.*¹⁸⁴ *Eğer onlar tövbe edip ıslah olurlarsa, onları incitip kınamaktan vazgeçin. Çünkü Allah, tövbeleri çok kabul edendir, çok merhamet edendir.*¹⁸⁵ Bu âyette geçen “فَادُّوهُمَا” lafzı, bağlam itibarıyla toplum tarafından yapılan kınama, ayıplama ve sosyal baskı gibi fiilleri içerecek şekilde *incitip kınamak* anlamına gelmektedir.

• وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ بَغَيْرِ مَا اكْتَسَبُوا فَقَدْ احْتَمَلُوا بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُّبِينًا

*Mü’min erkekleri ve mü’min kadınları işlemedikleri şeyler yüzünden incitenler, bir iftira ve apaçık bir günah yüklenmişlerdir.*¹⁸⁶ Bu âyette de “يُؤْذُونَ” fiili incitmek anlamında kullanılmaktadır. Tüm örnekler incelendiğinde, أذى (âzâ) fiilinin bağlama göre eziyet etmek veya incitmek anlamlarını taşıdığı; bu iki kavramın birbirine yakın olup bazen birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir.

Sonuç olarak, Kur’an’da أذى (âzâ) kökünden türeyen fiil ve mastar formlarını incelendiğinde, Ahzâb sûresi 57. âyette geçen “يُؤْذُونَ” fiilinin, Allah’a ve Resûl’üne eziyet etme ve incitme anlamı taşıdığı doğrulanmakta; bu bağlamda bir kulun işlediği fiillerin Allah’ı ve Resûl’ünü incitme potansiyeli taşıdığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, Onlara karşı en büyük saygısızlık,

¹⁸² el-Ahzâb 33/69.

¹⁸³ et-Tevbe 9/61.

¹⁸⁴ Geniş bilgi için bk. Hayrettin Karaman vd. *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 2/29-33.

¹⁸⁵ en-Nisâ 4/16.

¹⁸⁶ el-Ahzâb 33/58.

emir ve yasaklarını yok saymak suretiyle gerçekleşmektedir. Bu nedenle Allah’a, peygambere ve onun şahsında dine yönelik incitici tutumlardan kaçınmanın, bireysel ve toplumsal ahlâk açısından temel bir ilke olduğu söylenebilmektedir.

2.3. Ahzâb Sûresi’nin Yapısı ve Ahlâkî Muhtevası

2.3.1. Sûrenin konumu ve isimlendirilmesi

Nüzul sırasına göre doksanıncı, mushaftaki sıralamaya göre otuz üçüncü sûre olan Ahzâb sûresinin Mümtehine sûresinden önce ve Âl-i İmrân sûresinden sonra Medine’de indirildiği kabul edilmektedir.¹⁸⁷ İşlediği temalar ve ahlâkî öğretiler sebebiyle, Ahzâb sûresi birçok tez ve makalede incelenmiştir.¹⁸⁸ Önceki bölümlerde, sûrenin 57. âyeti metin içi anlam ve bağlamıyla ele alınmıştı. Bu aşamada ise ilgili âyetin yer aldığı sûrenin genel yapısı ve ahlâkî muhtevası, üç başlık altında değerlendirilecektir. Böylece, ahlâkî kavramların sûre içindeki işlevi ve 57. âyetin İslâm ahlâkı açısından önemi ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Ahzâb kelimesi, “topluluk, bölük, grup” anlamına gelen *hizb* kelimesinin çoğuludur. Bu kavram, Hz. Peygamber’e karşı savaşmak amacıyla birleşen toplulukları ifade etmektedir.¹⁸⁹ Sûre ismini, bu olayı konu alan ve 20. ile 22. âyetlerde geçen “ahzâb” kelimesinden almaktadır. Ahzâb Savaşı olarak da bilinen Hendek Savaşı’nda, Kureyş kabilesine bağlı birlikler ile diğer müttefik topluluklar, Mekke civarından Medine’yi kuşatmak üzere harekete geçmiştir.¹⁹⁰ Bu olay, sûredeki bazı âyetlerin arka planını oluşturmaktadır.

2.3.2. Ahzâb sûresinin ahlâkî muhtevası

Ahzâb sûresi, pek çok konuyu bünyesinde barındırmaktadır. Bu konuların büyük bir kısmı, bir kurum olarak toplumu ve toplumda yaşayan bireyleri ilgilendirmektedir. Sûrede, Hz.

¹⁸⁷ Hayrettin Karaman vd. *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 4/362.

¹⁸⁸ Bunlardan bazıları şunlardır: Abdülhak Haznevi, *Esbâb-ı Nüzûl Açısından Ahzâb Sûresinin Değeri* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2019); Aysel İç, *Ahzâb Sûresindeki Ailevi-Sosyal İçerikli Âyetlerin Tahlili* (Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013); Bedriye Yılmaz, *Kur’an Yorum Tarihinde Nûr Sûresi 31. Âyet ile Ahzâb Sûresi 32-33., 53. ve 59. Âyetlerin İncelenmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007); Tamer Özçevik, *Ahzâb Sûresi 37. Âyetin Tefsiri* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023); Nihat Yalçın, “Ahzâb Sûresindeki Bazı Belâğî İncelikler”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/20 (Temmuz 2021); Zeynel Abidin Aydın, “Siyâk-Sibâk Merkezli Bir Analiz Tefsirlerde Ahzâb Sûresi (36-40) Âyetleri”, *Türk ve Türkçeye İlişkin Dil, Edebiyat ve Tarih Alanlarında Uluslararası Hakemli Dergi* 12/2 (Mart 2017); Celalettin Divlekci, “Ahzâb Sûresi 37. Âyetiyle İlgili Nüzûl Sebebi Rivayetleri ve İlmi Değeri”, *Ekev Akademi Dergisi* 18/59 (Bahar 2014); Osman Kaya, “Ahzâb Sûresi 40. Âyet Bağlamında Nübüvvet, Velâyet ve Hatemiyet Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Bahar 2015); Hüseyin Çelik, “Kur’an Nazarında İnsan-Emanet İlişkisi (Ahzâb Sûresi 72-73. Âyetleri Bağlamında Bir Tahlil)”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2011) vd.

¹⁸⁹ İbn Manzur, *Lisanu’l Arap*, thk. Abdullah Ali Kebir vd. 2/112.

¹⁹⁰ Karaman vd. *Kur’an Yolu*, 4/362.

Peygamber'e ve onun şahsında tüm ümmete yönelik olarak itaat, tevekkül ve takva gibi kalbi tutum ve yönelişlere; bir başka ifadeyle bireysel ahlâk ilkelerine vurgu yapılmaktadır. Bununla birlikte sûre, kadın-erkek ayrımı gözetmeksizin bütün müminlerin ibadet, erdemli davranışlar ve toplumsal hayata ilişkin sorumluluklara yönlendirilmesi gibi kamusal ahlâk ilkelerine de yer vermektedir. Bu bağlamda; emanet kavramı, evlât edinme meselesi, anne-baba ve çocuklar arasındaki hukukî bağlar, kan hısımlığı dışındaki velâyet ilişkileri, kadınların tesettürleriyle birlikte dış kıyafet giyinmeleri ve örtünmeleri gibi hükümler sûrede detaylı biçimde işlenmektedir. Ayrıca, Hz. Peygamber'in şahsiyeti, Allah katındaki değeri ve kendisine mahsus olan evlenme, boşanma, sosyal ilişkiler ve aile hayatına dair hükümler ile onun ailesiyle müminler arasındaki ilişkilere de yer verilmektedir.¹⁹¹ Öte yandan, Ahzâb Savaşı sırasında münafıkların tutumları ve psikolojik durumları ele alınmakta; Müslümanlar, İslâm'ı zayıflatmaya yönelik saldırılara karşı uyarılmaktadır. Düşman unsurların, savaş dışı dönemlerde Hz. Peygamber'in şahsı ve ailesi hakkında dedikodu ve iftiralarla zihinsel ve duygusal yıpratma çabalarına girişecekleri de sûre kapsamında açıklanmaktadır.¹⁹²

2.4. Ahzâb Sûresi 57. Âyetin Ahlâkî İşlevi ve Sûre Bağlamındaki Konumu

Ahzâb sûresi, hem bireysel hem de toplumsal hayatı düzenlemeye yönelik çok sayıda ahlâkî ilkeye yer vermektedir. Bu ilkeler, sûrenin bütününe yayılmış bir şekilde ele alınmakta, müminlerin tutum ve davranışları ilâhî hitaplarla yönlendirilmektedir. Bu bağlamda, sûrenin 57. âyeti, içerdiği “Allah ve Resûl’ünü incitmek” ifadesiyle dikkat çekici bir ahlâkî çerçeve sunmaktadır. Zira bu âyet, sûrede yer alan diğer ahlâkî ilkelerin uygulanıp uygulanmadığının bir tür ölçüsünü vermekte ve bu ilkelerin ihlâl edilmesinin, yalnızca sosyal değil, aynı zamanda manevî bir incitmeye yol açtığını ortaya koymaktadır.

Ahzâb sûresinin 57. âyetinde geçen *incitmek* fiilinin sözlük anlamı, âyetin meali, nüzul sebebi, siyak-sibak ilişkisi ve klasik tefsirlerdeki yorumu, önceki bölümlerde ayrıntılı biçimde ele alınmıştı. Bu nedenle, bu bölümde 57. âyetin Ahzâb sûresindeki bireysel ve kamusal ahlâk ilkeleri bağlamındaki ahlâkî işlevi ve uygulama alanı üzerinde durulacaktır.

2.4.1. Ahlâkî işlevi

Ahzâb sûresi 57. âyetin ahlâkî işlevini tanımlamadan önce, âyetin metninin ve meâlinin hatırlatılması faydalı olacaktır.

¹⁹¹ Karaman vd. *Kur'an Yolu*, 4/363.

¹⁹² Emin Işık, “Ahzâb Sûresi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/195-196.

{إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا مُهِينًا} (٥٧)

Âyetin meâli şu şekildedir: *Şüphesiz Allah ve Resûlünü incitenlere, Allah dünya ve âhirette lânet etmiş ve onlara aşağılayıcı bir azap hazırlamıştır.*¹⁹³

Ahzâb sûresi 57. âyet, müminlerin Allah’a ve Resûl’e karşı saygılı ve dikkatli bir tutum sergilemelerini gerekli kılan açık bir uyarı içermektedir. Âyette, Allah ve Resûl’ünü inciten kimseler hem dünyada hem de âhirette lânetlenmekte, ayrıca aşağılayıcı bir azapla tehdit edilmektedir. Bu ifade, dinî değerlere ve peygamberlik makamına yönelik saygının sadece inançla değil, aynı zamanda ahlâkî bir yükümlülük olarak görülmesi gerektiğini göstermektedir. Âyetin bu işlevi, bireyin iç dünyasında bir sorumluluk bilinci oluştururken, toplum içinde de kutsallara yönelik olumsuz davranışlara karşı ortak bir duyarlılık geliştirilmesini hedeflemektedir.

Bu doğrultuda Ahzâb sûresi 57. âyette geçen “Allah’ı incitmek” ifadesi, birçok müfessire göre mecazî anlam taşımasına rağmen¹⁹⁴ bilinçli bir tercih olarak değerlendirilebilmektedir. Bu bağlamda “incitmek” fiilinin, Allah gözetlemektedir¹⁹⁵ veya “Allah beklemektedir”¹⁹⁶ gibi âyetlerde olduğu üzere, insanların bu davranışı daha iyi kavrayabilmeleri amacıyla seçilmiş olabileceği düşünülmektedir. Elbette burada kastedilen, Allah’ın yaratılmışlar gibi bir incinme yaşamadığı; söz konusu fiilin, kulun davranışının ciddiyetini yansıtan bir boyut içerdiğidir. Ayrıca *incitmek* kavramı, kızmak ya da öfkelenmek gibi ani tepkilerden farklı olarak daha derin ve kalıcı bir duygu durumuna işaret etmektedir. Bu, sadece insana özgü, bilinçli ve duygusal bir eylemdir. İnsanlar, fiziksel acılardan olduğu gibi, kendilerini inciten ortamlardan ve kişilerden de uzak durma eğilimindedir. Bu yönüyle incinmek, ruhsal bir acı hâlidir. Nitekim halk arasında yaygın olan “kalbim kırıldı” ifadesi de, kalbin yalnızca biyolojik bir organ değil, aynı zamanda ruhsal bir merkez olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda, Allah’ı incitmenin ne anlama geldiğini anlayabilmek amacıyla Kur’an’da yer alan diğer âyetlere de bakmak gerekmektedir. Örneğin, “*Allah’ı unutan ve bu yüzden Allah’ın da kendilerine kendilerini unutturduğu kimseler gibi olmayın. İşte onlar fasık kimselerin ta kendileridir.*”¹⁹⁷ veya “*Kim benim zikrimden yüz çevirirse, ona sıkıntılı bir hayat vardır ve*

¹⁹³ Altuntaş vd. *Kur’an-ı Kerîm Meâli*, 469.

¹⁹⁴ Bk. Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes’ûd b. Muhammed el-Ferrâ’ el-Begavî, *Meâlimu’t-Tenzil*, thk. Muhammed Abdullah el-Nimr vd. (Riyad: Daru’l Taiba, 1988), 6/375; Ebüssuûd b. Muhammed el-İmâdî el-Hanefî, *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*, thk. Abdulkâdir Ahmet Ağa (Riyad: Mektebetü’r-Riyadü’l-Hadis, 1971), 4/432-433 vd.

¹⁹⁵ eş-Şûrâ 42/6.

¹⁹⁶ Hûd 11/122.

¹⁹⁷ el-Haşr 59/19.

*biz onu kıyamet günü kör olarak haşrederiz. O, ‘Rabbim! Ben dünyada gören biriydim; şimdi neden kör olarak haşredildim?’ der. Allah da şöyle buyurur: ‘Evet, çünkü sana âyetlerimiz gelmişti ama sen onları unutmuştun; bugün de sen unutuluyorsun’*¹⁹⁸ gibi âyetlerde, Allah’ı unutmak, O’nu görmezden gelmek ve ilâhî emir ile yasaklara kayıtsız kalmak, kulun Rabbiyle olan bağını zayıflatan ve onu manevî anlamda Allah’tan uzaklaştıran davranışlar olarak tasvir edilmektedir. Bu tür tutumlar, insan ilişkilerinde bir kişiyi yok saymak, ona değer vermemek ya da sadece çıkar ilişkisi temelinde hatırlamak gibi tavırlarla benzerlik göstermektedir. Özellikle kişinin değer verdiği ve güvendiği biri tarafından kendisine bu şekilde davranılması, derin bir kırgınlık ve incinme oluşturmaktadır. Nitekim âyetlerde, insanın değerli bir varlık olduğu,¹⁹⁹ zayıf bir varlık olması sebebiyle yükünün hafifletildiği,²⁰⁰ doğru yolu bulabilmesi için peygamberler ve vahiy gönderildiği,²⁰¹ Kur’an’ı düşünüp anlaması için kolaylaştırıldığı,²⁰² her zaman dua ve tevbe ile Allah’a yönelebileceği²⁰³ vurgulanmaktadır. Dolayısıyla bu derece açık ve tutarlı bir ilahî yönlendirmeye rağmen, Allah’ın varlığını ve otoritesini göz ardı eden, O’nun koyduğu sınırları bilinçli biçimde ihlâl eden ve hayatını ilâhî iradede bağımsız bir şekilde inşa etmeye çalışan kimsenin bu tutumu, Kur’an bağlamında doğrudan “Allah’ı incitmek” olarak değerlendirilebilmektedir. Aynı şekilde, Resûl’ü incitmek de Allah’ı incitmek anlamına gelmektedir. Zira Kur’an’da, Allah ile Resûl’ü arasında güçlü bir bağ kurulmuş; Resûl’ün söz, fiil ve onayları, ilâhî iradenin pratik ve somut bir yansıması olarak sunulmuştur. Nitekim birçok âyette Allah ve Resûl’ün birlikte zikredilmesi²⁰⁴, bu temsil ilişkisinin doğrudan göstergesidir. Bu bağlamda, Resûl’e yönelik saygısızlık ya da O’nun sünnetine aykırı bir yaşam tarzı benimsemek, yalnızca Resûl’ü değil, aynı zamanda Allah’ı da incitmek anlamı taşımaktadır. Bu bütünlük dikkate alındığında, Ahzâb sûresi 57. âyetin ahlâkî işlevi sadece bireysel sorumlulukla sınırlı kalmamakta; aynı zamanda toplumsal düzeyde Resûl’e ve dolayısıyla Allah’a yönelen derin bir saygı, bağlılık ve bilinç inşası anlamını taşımaktadır.

2.4.2. Sûre bağlamındaki konumu

Ahzâb sûresi 57. âyet, sadece belirli bir eylemi yasaklayan normatif bir düzenleme olmanın ötesinde, sûrede inşa edilen ahlâkî çerçevenin özlü bir ifadesi olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçevede, sûrede yer alan diğer âyetlerin içerdiği ahlâkî ilkelerle birlikte düşünüldüğünde,

¹⁹⁸ Tâhâ 20/124-26.

¹⁹⁹ el-İsrâ 17/70.

²⁰⁰ en-Nisâ 4/28.

²⁰¹ en-Nahl 16/36, el-Bakara 2/213, el-Hadîd 57/25.

²⁰² el-Kamer 54/32.

²⁰³ ez-Zümer 39/53, el-Bakara 2/186, et-Tahrîm 66/8.

²⁰⁴ en-Nisâ 4/80.

57. âyetin hem bireysel hem de kamusal ahlâk alanlarına ilişkin bir uyarı ve yönlendirme içerdiği görülmektedir.

Bireysel ahlâk, kişinin iç dünyasında şekillenen; takvâ, sadâkat, iffet, sabır gibi değerlere dayanan, doğrudan kişinin niyet, irade ve vicdanını muhatap alan ahlâkî sorumluluk alanıdır.²⁰⁵ Buna karşılık kamusal ahlâk, bireyin toplum içindeki davranışlarını düzenleyen; diğer bireylerle ilişkilerinde ortaya çıkan mahremiyet, sosyal sorumluluk, doğru sözlülük ve saygı gibi değerlerle biçimlenen ve toplumsal düzenin korunmasına hizmet eden ilkeler bütünüdür.²⁰⁶ Her ne kadar bu iki düzlem arasında keskin bir ayrım bulunmasa da, sûredeki bazı âyetler doğrudan bireyin içsel yönelişlerini, bazıları ise toplumla kurduğu ilişkileri merkeze almaktadır. Aşağıda, bu ayrım doğrultusunda Ahzâb sûresinde bireysel ve kamusal ahlâk ilkeleriyle ilişkilendirilebilecek âyetler ele alınacak; her biri 57. âyetin ahlâkî işleviyle irtibatlandırılarak değerlendirilecektir.

Bireysel ahlâk bağlamında ilk örnek, Ahzâb sûresi 28 ve 31. âyetlerde²⁰⁷ yer almaktadır. Hz. Peygamber'in eşlerine hitaben söylenen bu âyetlerde, dünya hayatının süsleri ile Allah'a ve Resûl'üne itaat arasında bir tercih yapılması istenmektedir. Bu tercih, görünüşte maddî bir konuya işaret ediyor gibi görünse de, aslında bireyin iç dünyasında şekillenen bir takvâ bilincine dayanmaktadır. Nitekim takvâ, yalnızca dışsal davranışları değil; içten gelen bir yöneliş, Allah'a duyulan samimi bağlılığı ve sadakati ifade etmektedir. Bu bağlılık, bireyin Allah'a ve Resûl'e karşı duyduğu saygıyı pekiştirmekte ve 57. âyette zikredilen *incitme* fiilinden uzak durmasına katkı sunmaktadır. Ahzâb sûresi 35. âyet²⁰⁸ ise bireysel ahlâkın çeşitli boyutlarını daha kapsamlı biçimde ortaya koymaktadır. Mümin erkek ve kadınların taşıması gereken doğruluk, sabır, huşû, iffetli olma ve Allah'ı çokça anma gibi özellikler zikredilmekte; bu değerler, yalnızca dinî pratikler bağlamında değil; bireyin iç dünyasını şekillendiren ve ahlâkî kişiliğini inşa eden ilkeler olarak sunulmaktadır. Sabır ve huşû gibi kavramlar, bireyin içsel istikrarını temsil etmektedir. Bu nitelikler, Allah'a ve Resûl'üne karşı duyulan içten bağlılığın birer tezahürü olarak, bireyi 57. âyette kınanan tutumlara karşı

²⁰⁵ Kiraz, *Kur'an'da Ahlâk İlkeleri*, 103.

²⁰⁶ Kiraz, *Kur'an'da Ahlâk İlkeleri*, 156-275.

²⁰⁷ Ey Peygamber! Hanımlarına de ki: Eğer dünya hayatını ve onun süsünü istiyorsanız, gelin size bir şeyler vereyim ve sizi güzelce bırakayım. (el-Ahzâb 33/28). İçinizden kim Allah'a ve Resûl'üne itaat eder ve salih bir amel işlerse, ona mükâfatını iki kat veririz. Biz, ona bereketli bir rızık hazırlamışızdır. (el-Ahzâb 33/31).

²⁰⁸ Şüphesiz müslüman erkeklerle müslüman kadınlar, mü'min erkeklerle mü'min kadınlar, itaatkâr erkeklerle itaatkâr kadınlar, doğru erkeklerle doğru kadınlar, sabreden erkeklerle sabreden kadınlar, Allah'a derinden saygı duyan erkekler, Allah'a derinden saygı duyan kadınlar, sadaka veren erkeklerle sadaka veren kadınlar, oruç tutan erkeklerle oruç tutan kadınlar, namuslarını koruyan erkeklerle namuslarını koruyan kadınlar, Allah'ı çokça anan erkeklerle çokça anan kadınlar var ya, işte onlar için Allah bağışlanma ve büyük bir mükâfat hazırlamıştır. (el-Ahzâb 33/35).

korumakta ve ahlâkî bir direnç inşa etmektedir. Benzer şekilde, Ahzâb sûresi 23. âyet,²⁰⁹ bireysel ahlâk bağlamında sadakat ilkesine dikkat çekmektedir. İlgili âyette, “Allah’a verdikleri sözde duran müminler” ifadesiyle öne çıkan sadâkat, yalnızca verilen bir sözü tutmak değil; Allah’a ve Resûl’e karşı duyulan içsel vefa ve kararlılığı da kapsamaktadır. Bu sadâkat, bireyin ilâhî ilkelere olan bağlılığını pekiştirmekte ve onu ihanet, vefasızlık gibi ahlâkî zafiyetlerden korumaktadır. Kalpte yer alan bu bağlılık, bireyin 57. âyette zikredilen incitici davranışlardan uzak kalmasını sağlayan önemli bir dayanak oluşturmaktadır. Bu âyetlerde dile getirilen bireysel ahlâkî ilkeler, Ahzâb sûresinin genelinde inşa edilen ahlâkî zeminin bir parçası olarak 57. âyetin daha derinlemesine anlaşılmasına katkı sunmaktadır. Takvâ, sabır, huşû ve sadâkat gibi kavramlar, bireyin içsel dengesini kurmakta; bu denge doğrultusunda davranışlarını şekillendirmektedir. Bu yönüyle 57. âyet, yalnızca dışsal bir tehdit ya da kınama değil; bireyin ahlâkî bütünlüğünü korumaya yönelik bir çağrı olarak değerlendirilmektedir. Böylece âyet, bireysel sorumluluğun ahlâkî temelini pekiştirmektedir.

Ahzâb sûresinin 57. âyeti, bireysel sorumlulukların yanı sıra, toplumun genel yapısını ilgilendiren kamusal ahlâk ilkelerine de doğrudan gönderme yapmaktadır. “Allah ve Resûlünü incitenler” ifadesi, yalnızca kişisel düzeyde bir ahlâkî sapmayı değil; toplumsal karşılığı olan davranış biçimlerini de kapsamaktadır. Bu bağlamda kamusal ahlâk, bireylerin toplum içindeki konumlarını ve başkalarıyla olan ilişkilerini düzenleyen normları içermektedir. Kamusal ahlâk, kişisel vicdandan ziyade, birlikte yaşama düzeni içerisinde belirginleşen; karşılıklı saygı, sorumluluk ve sınır bilinciyle hareket etmeyi gerektiren bir ahlâk alanı olarak tanımlanmakta²¹⁰ ve Ahzâb sûresinde çeşitli örneklerle temellendirilmektedir. Ahzâb 53. âyet,²¹¹ de bu alandaki önemli örneklerden biridir. Müminlerin Hz. Peygamber’in evine izinsiz girmemeleri, davet edilmeden yemek için beklememeleri ve yemekten sonra da gereksiz yere oturmamaları emredilmektedir.

Bu uyarılar, özel alan ile kamusal alan arasındaki sınırların gözetilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bu bağlamda, mahremiyetin korunması ve sosyal nezaket gibi kavramlar kamusal

²⁰⁹ Mü’minlerden öyle adamlar vardır ki, Allah’a verdikleri söze sâdık kaldılar. İçlerinden bir kısmı verdikleri sözü yerine getirmiştir (şehit olmuştur). Bir kısmı da (şehit olmayı) beklemektedir. Verdikleri sözü asla değiştirmemişlerdir. (el-Ahzâb 33/23).

²¹⁰ Kiraz, *Kur’an’da Ahlâk İlkeleri*, 156-275.

²¹¹ Ey iman edenler! Yemek için çağrılmaksızın ve yemeğin pişmesini beklemeksizin (vakitli vakitsiz) Peygamber’in evlerine girmeyin, çağrıldığınız zaman girin. Yemeği yiyince de hemen dağılın. Sohbet için beklemeyin. Çünkü bu davranışınız Peygamber’i rahatsız etmekte, fakat o sizden de çekinmektedir. Allah ise gerçeği söylemekten çekinmez. Peygamberin hanımlarından bir şey istediğiniz zaman perde arkasından isteyin. Böyle davranmanız hem sizin kalpleriniz, hem de onların kalpleri için daha temizdir. Allah’ın Resûlüne rahatsızlık vermeniz ve kendisinden sonra hanımlarını nikâhlamanız ebediyen söz konusu olamaz. Çünkü bu, Allah katında büyük bir günahıdır. (el-Ahzâb 33/53).

ahlâkın temel ilkeleri olarak sunulmaktadır. Bu tür kuralların ihlâli, yalnızca bir görgü kusuru değil; aynı zamanda Peygamber'in şahsında toplumun örnek liderine karşı bir saygısızlık olarak değerlendirilmektedir. Bu saygısız tutumlar, nitelik bakımından Ahzâb sûresi 57. âyette kınanan "Resûl'ü incitme" fiiline yakın anlamlar taşımakta; toplumsal düzeyde bir ahlâkî sorumsuzluk olarak önem kazanmaktadır. Nitekim sûrede yer alan diğer bazı âyetler de, benzer şekilde kamusal alandaki davranışları belirleyen ahlâkî sınırları ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, Ahzâb sûresi 59. âyet²¹² kadınlara yönelik tesettür emriyle kamusal görünürlüğün sınırlarını çizmektedir. "Tanınmak ve incitilmemek" amacıyla getirilen bu düzenleme, kadınların kamusal alandaki varlıklarının saygı çerçevesinde güvence altına alınmasını hedeflemektedir. Nitekim örtünme, sadece bireysel bir inanç uygulaması değil; aynı zamanda toplumsal bir ahlâkî tedbir olarak işlev görmektedir; bu emre yönelik küçümseyici tutumlar, 57. âyetteki incitici davranışların bir uzantısı olarak görülmektedir. Benzer şekilde, söz ve davranışların toplumsal etkisine dikkat çeken diğer bir âyet de Ahzâb sûresi 70. âyet²¹³ olup; burada da bireyler arası ilişkilerin temelini oluşturan doğru sözlülüğün ahlâkî önemi vurgulanmaktadır. Yalan, iftira ve hakaret gibi dil temelli davranışlar, yalnızca kişisel günahlar olarak değil; toplumda güveni zedeleyen, birlik duygusunu yaralayan ve sosyal düzeni bozan kamusal kötülükler olarak tanımlanmaktadır. Bu çerçevede, doğru sözlü olmak toplumun ahlâkî istikrarına doğrudan katkı sunmakta; bu ilkenin ihlâli, 57. âyette kınanan *eziyet* fiilinin toplumsal tezahürü haline gelmektedir. Bu bağlamda, Peygamber'e yönelik tutumların yalnızca bireysel değil, aynı zamanda toplumsal düzeyde de sonuçlar doğurduğuna işaret eden bir diğer âyet ise Ahzâb sûresi 6. âyetidir.²¹⁴ Âyet, Hz. Peygamber'in müminlere kendi nefislerinden daha yakın olduğu ve eşlerinin müminlerin anneleri sayıldığı hükmünü içermektedir. Bu ifade, Resûl'ün yalnızca dinî bir rehber değil, aynı zamanda kamusal bir otorite olduğunu ortaya koymakta; ona yönelik her davranışı toplumsal düzen açısından belirleyici kılmaktadır.

Sonuç olarak, Ahzâb sûresinde yer alan bu âyetler, kamusal ahlâkın şekillenmesinde önemli rol oynayan ilkeleri ortaya koymaktadır. Mahremiyete saygı, nezaket, doğru sözlülük,

²¹² Ey Peygamber! Hanımlarına, kızlarına ve mü'minlerin kadınlarına söyle, dış giysilerini üzerlerine bürünsünler. Bu, tanınıp rahatsız edilmemeleri için en uygun olanıdır. Şüphesiz Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir. (el-Ahzâb 33/59).

²¹³ Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve doğru söz söyleyin ki, Allah sizin işlerinizi düzeltsin ve günahlarınızı bağışlasın. Kim Allah'a ve Resûl'üne itaat ederse, muhakkak büyük bir başarıya ulaşmıştır. (el-Ahzâb 33/70-71).

²¹⁴ Peygamber, mü'minlere kendi canlarından daha önce gelir. Onun eşleri de mü'minlerin analarıdır. Aralarında akrabalık bağı olanlar, Allah'ın Kitab'ına göre, (miras konusunda) birbirleri için (diğer) mü'minlerden ve muhacirlerden daha önceliklidirler. Ancak dostlarınıza bir iyilik yapmanız başka. Bu (hüküm) Kitap'ta yazılıdır. (el-Ahzâb 33/6).

kadınların onurunu gözetme, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) hürmet ve toplumsal örflerin ilâhî prensiplere göre değerlendirilmesi sûrede öne çıkan başlıca ahlâkî meselelerdendir. Bu ilkeler yalnızca bireysel tercihlerle sınırlı kalmamakta; toplumun ortak sorumluluğuna da işaret etmektedir. Bu bağlamda 57. âyet, toplumu ilgilendiren her türlü saygısız ve zarar verici davranışa karşı uyarıda bulunmakta; kamusal ahlâkın korunmasına yönelik açık bir mesaj vermektedir. Ayrıca söz konusu âyet, toplumsal düzenin sürdürülmesi ve Hz. Peygamber'in örnekliğinin muhafazası açısından da önemli bir ahlâkî işleve sahiptir. Âyet yalnızca Hz. Peygamber'e yönelik açık bir saygısızlığı değil; Allah'a ve Resûl'e yönelmiş her türlü incitici tutumu kapsayan daha geniş bir anlam taşımaktadır. Bireyin iç dünyasına ait takvâ, sadâkat, sabır ve iffet gibi erdemleri önemsediği gibi; toplumsal ilişkilerde saygı, mahremiyet, dürüstlük ve sorumluluk gibi değerlerin de korunmasını hedeflemektedir. Böylece hem bireysel hem toplumsal düzeyde Allah'a ve Resûl'e karşı gösterilmesi gereken saygıyı merkeze almakta; bu saygının ihlâlini yalnızca dinî ya da hukuki değil, aynı zamanda ahlâkî bir sorun olarak değerlendirmektedir. Sûredeki diğer âyetlerle birlikte düşünüldüğünde bu âyetin, saygısızlıkları toplumsal yapının bozulmasına yol açabilecek ciddi bir tehdit olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bu yönüyle Ahzâb sûresi 57. âyet, bireysel ahlâkı güçlendiren ve toplumsal düzenin ahlâkî temeller üzerine kurulmasını sağlayan ahlâkî bir yasa niteliğindedir denilebilir.

2.5. Ahzâb 57'ye Göre Allah'ı ve Resûlü'nü İncitmemek İlkesinin Ahlâkî Temellendirilmesi

Ahzâb sûresi 57. âyet, bağlam dışı yorum yöntemi ve siyak-sibak ilişkisi dikkate alınarak incelenmiştir. Bu inceleme, âyetten çıkarılan "Allah'ı ve Resûl'ü incitmemeye çalışmak" ilkesinin İslâm ahlâkının temellendirilmesinde bir yasa olarak kullanılmasına engel teşkil etmediğini ortaya koymaktadır.

Ayrıca yapılan dilsel incelemeler, bu çıkarımın Arap dili kurallarıyla da uyumlu olduğunu göstermektedir. Nitekim "incitmek" kavramı Arapçada maddi olduğu kadar manevi anlamda da "zarar vermek" olarak kullanılmakta olup, Kur'an'daki diğer ilgili âyetlerle karşılaştırıldığında Ahzâb 57'de dile getirilen ilkenin bağlam dışı yorumda herhangi bir yanlışlığa yol açmadığı anlaşılmaktadır. Klasik tefsirlerdeki yorumlar ve ahlâk âyetlerinin incelenmesi de, bu âyetin Kur'an'ın ruhu, bütünlüğü ve sünnet ile uyumlu bir biçimde değerlendirildiğini desteklemektedir. Nitekim diğer âyetlerde Allah ve Resûl'üne itaatin

birlikte vurgulanması²¹⁵, Onlara karşı saygısızlığın kabul edilemez olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Ahzâb sûresi 57. âyet, Allah'ı ve Resûl'ü incitmekten kaçınmanın, birey ve toplum açısından temel bir sorumluluk olduğunu güçlü biçimde vurgulamaktadır. Bu sorumluluk, Müslümanın hayatını şekillendiren temel değerlerden biri olmaktadır. Nitekim İslâm ahlâkı, Müslüman bireyin kendisini ve içinde yaşadığı toplumu dikkate alarak davranışlarını düzenleyen ve her durumda nasıl hareket etmesi gerektiğini ortaya koymayı amaçlayan ilmî bir disiplin olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla Allah'ı ve Resûl'ünü incitmemek anlayışını yaşam prensibi olarak benimsemek ve bu ilke doğrultusunda yaşamak, İslâm ahlâkına uygun bir hayatın ölçütü olarak değerlendirilebilmektedir.

Bu noktada, Allah'ı ve Resûl'ünü incitmenin ahlâkî boyutunun daha iyi kavranabilmesi amacıyla, Ahzâb sûresi 57. âyet ile Fâtır sûresi 32. âyet²¹⁶ birlikte ele alınmıştır. Bu iki âyet, “incitme” fiilinin yalnızca bireysel bir davranış değil, aynı zamanda ilâhî sorumluluğu yerine getirmeme anlamı taşıdığını göstermektedir. Fâtır sûresi 32. âyette, insanların ahlâkî durumlarına göre üç zümreye ayrıldığı²¹⁷ ifade edilmektedir: “kendine zulmedenler”, “ortada olanlar”, “hayırlı işlerde öne geçenler”. Bu tasnif, ahlâkî sorumluluğun tüm müminleri kapsadığını, ancak yerine getirilme biçiminde bireysel farklılıklar bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Tasnifteki İlk grup, Allah'ın emir ve yasaklarını ihmal eden, iman ve kulluk görevlerini yeterince yerine getirmeyen, olarak tanımlanan kimselerden oluşmaktadır. İkinci grup, kulluk görevlerini kısmen yerine getiren, ancak çeşitli eksiklikleri ve zayıflıkları bulunan ve şeklinde tanımlanan kimselerdir. Üçüncü grup ise; iman ve ibadetlerini tam, samimi ve titizlikle yerine getiren, ahlâkî ve dini sorumluluklarını eksiksiz uygulayan kimselerden oluşmaktadır.²¹⁸ Fâtır sûresi 32. âyette ortaya konan bu tasnif, Ahzâb sûresi 57. âyette vurgulanan “Allah'ı incitme” meselesiyle yakından ilişkilidir. Bu bağlamda, her bir grubun Allah'ı nasıl incitebileceği ayrı ayrı değerlendirilmelidir.

Birinci gruptaki “kendine zulmedenler” olarak tanımlanan kimseler, iman ettiklerini ifade etseler de bu imanı hayatlarına yansıtmada ciddi bir ihmalkârlık içindedirler.

²¹⁵ en-Nisâ 4/13-14; el-Mâide 5/92; el-Enfâl 8/24; en-Nûr 24/54 vd.

²¹⁶ Sonra biz, o Kitâb'ı kullarımızdan seçtiğimiz kimselere (Hz. Muhammed' in ümmetine) miras olarak verdik. Bu ümmet içinde kendine zulmedenler, ortada olanlar ve Allah'ın izniyle hayırlı işlerde öne geçenler vardır. İşte bu büyük lütuftur. (Fâtır 35/32).

²¹⁷ Mustafa Çağrı, “Ahlâkî Müeyyide”, *İslâm Ahlâkı*, ed. Diyanet İşleri Başkanlığı (Ankara, Diyanet Yayınları, 2016), 190-191.

²¹⁸ Karaman vd. *Kur'an Yolu*, 4/467.

Allah'ın varlığını ve âhireti inkar etmemekle birlikte, bu hakikatleri yeterince önemsememekte; duyarsız bir tutum sergilemektedirler. Bu durum zamanla kalplerinde manevî bir körelmeye yol açarak vicdanlarını uyaran iç sesi bastırmalarına ve kendilerini unutarak yaşantılarını sürdürmelerine neden olmaktadır. Kalpleri kararan bu kimseler, nefsin isteklerini merkeze alarak, dinin yönlendirici ilkelerini hayatlarından uzaklaştırmakta; ibadet ve ahlâk ilkelerine kayıtsız kalmaktadırlar. İnançla eylem arasındaki bu ciddi kopukluk, onları farkında olmadan irtidat ile fasıklık arasında gidip gelen bir ruh hâline sürüklemektedir.

Dolayısıyla bu kimseler, dinî meselelerde alaycı söylemlere başvurabilmekte, kutsal değerlere karşı duyarsız ve küçümseyici tavırlar sergileyebilmektedirler. İlâhî buyruklara karşı gösterdikleri bu ihmalkâr yaklaşım, zamanla hem bireysel ahlâklarını hem de toplumsal sorumluluklarını çökerten bir zayıflık hâline dönüşmektedir. Bu bireyler, Allah'ın gönderdiği vahyin yol göstericiliğine sırt çevirerek, kendilerine sunulan hayat ölçülerini göz ardı etmekte; böylece amaçsız ve keyfî bir yaşam tarzını benimsemektedirler. Sonuç olarak bu grup, İslâm'dan tamamen kopmadan önceki son çıkış noktasında duran, kendine zulmeden, Allah'ın rahmet ve merhametine karşı kayıtsız kalan ve en nihayetinde O'nu en derinden inciten davranışlar sergileyen kimselerdir. Bu sebeple söz konusu kimseler, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde ciddi bir ahlâkî çözülmeye sebebiyet vermekte; İslâm ahlâkî açısından en tehlikeli durumu sergilemektedirler.

İkinci gruptaki “ortada olanlar” şeklinde isimlendirilen kimseler, birinci grubun tamamen ihmalkâr tutumuyla üçüncü grubun samimi ve istikrarlı kulluk anlayışı arasında; kararsız ve tutarsız bir çizgide konumlanmaktadır. Bu kimseler, sorumluluklarını ne tamamen yerine getirmekte ne de bütünüyle terk etmektedirler. İbadetlerinde ve ahlâkî tutumlarında süreklilik sağlayamamakta, bu nedenle inançlarını hayatlarının tamamına yansıtmakta zorlanmaktadır. Kur'an'a karşı ilgileri ve bağlılıkları yüzeysel kalan bu kimseler, âyetleri içselleştirip hayatlarına tatbik etme konusunda ilgisiz davranmakta; toplumda yerleşik gelenekleri dinî hükümlerle karıştırarak inanç dünyalarını bulanıklaştırmaktadırlar. Bu kimselerin, dine gereken önemi göstermemeleri, hakkı savunma konusunda çekingen davranışları ve Allah'ın rızasından çok insanların beğenisine önem vermeleri, bu grubun temel zayıflıkları arasında yer almaktadır. Dünya hayatını âhirete tercih eden bu bireyler, ölümü nadiren hatırlamakta; bazı emirleri yerine getirirken diğerlerini ihmal etmekte; Allah'ın yasakladığı sınırlara karşı da gereken duyarlılığı göstermemektedirler.

Bununla birlikte, birinci gruptakiler tövbe etmeye gerek duymazken, bu gruptaki kimseler tövbe etmekle beraber, zaman zaman aynı hataları tekrar etmekte ve bu durum sorumluluk

bilincindeki zaafı göstermektedir. Ayrıca bu kimseler, birinci gruptakilere sempatiyle yaklaşırken, üçüncü gruba karşı küçümseyici bir tavır sergileyebilmektedirler. Zamanlarını faydasız uğraşlarla tüketen ikinci gruptakiler, sıkça çirkin ve kırıcı sözler kullanmakta ve temsil ettikleri değerleri göz ardı ederek uygunsuz davranışlarda bulunabilmektedirler. Tefekkürden uzak, ferasetsiz bir yaşam tarzını benimseyen bu kimseler, ilmî ve ahlâkî gelişime karşı ilgisiz kalmakta; çoğu zaman kibirli ve bencil tutumlar sergilemektedirler. Ayrıca bu gruptakiler, Müslümanlar hata yaptığında tepki gösterecekler de dinî ve ahlâkî konularda sessiz ve pasif bir tutum sergilemektedirler. Bütün bu özellikler bir arada düşünüldüğünde, “ortada olanların” münafıklık ile öncülük arasında hassas ve tehlikeli bir sınırdaki yer aldıkları söylenebilir. Sonuç olarak, bu tür tutum ve davranışlar, bireyin Allah ile olan kulluk bağına zayıflatmakta; bu sorumluluğu ihmal eden kişiler, bu yönleriyle Allah’ı incitmiş sayılmaktadırlar.

Üçüncü grup olan “hayırlı işlerde öne geçenler”, ibadetlerini samimiyetle yerine getiren, ahlâkî değerleri hayatlarının merkezine alan kimseler olup, Allah’ın kullarından beklediği kulluğun en olgun ve en kamil örneğini teşkil etmektedirler. Onlar, sadece bireysel ibadet ve ahlâkî sorumluluklarını yerine getirmekle kalmamakta; aynı zamanda Allah’a karşı derin bir saygı, sevgi ve sorumluluk haliyle hareket etmektedirler. Hayatlarını, kulluk görevlerinin gerektirdiği sabır, samimiyet ve içtenlikle donatan bu kimseler; Allah’ın rızasını kazanmayı her türlü dünyevî çıkarın önünde tutmaktadırlar.

Dolayısıyla, bu grup hem insanî zaafılarını kabul etmekte hem de bu zaafılara rağmen sorumluluklarının bilincinde olarak, kulluğun kemaline ulaşmak için sürekli kendini yenilemekte ve Allah’ın hoşnutluğunu esas alan bir yaşam sürmektedir. Fakat bu konumun beraberinde getirdiği sorumluluk, bireyin yalnızca mensubu olduğu grubu meşru görmesi gibi daraltıcı yaklaşımlara dönüşmemelidir. Dolayısıyla bu anlayışı benimseyen kimselerin adalet, basîret ve itidal çerçevesinde hareket etmeleri, ümmetin bütünlüğünü ve toplumsal barışı korumak açısından hayati bir önem arz etmektedir. Bununla birlikte, bu kimseler, insanî zaafı ve eksiklikleri nedeniyle zaman zaman hatalar yapabilmekte; kimi zaman kibir duygusuna kapılabilmektedirler. Öte yandan bu kimseler büyük günahlardan uzak durmakta; hata yaptıklarında samimiyetle tövbe etmekte ve yaşamlarını Allah’ın rızası doğrultusunda sürdürmeye çalışmaktadırlar. Netice itibarıyla, Allah’ın rızasını kazanmayı temel amaç edinmiş olan bu kimseler, kulluk görevlerini bilinçli ve kararlı bir şekilde yerine getirerek Allah’ı ve Resûl’ü incitmekten kaçınmaktadırlar.

Ahzâb sûresi 57. ve Fâtır sûresi 32. âyetlerinin birlikte değerlendirilmesi, İslâm ahlâkının karmaşık ve kapsamlı yapısına ışık tutarak, ahlâkın sadece bireysel davranışlardan ibaret olmadığını, aynı zamanda iman ve ibadetin de içinde yer aldığı geniş ve bütünsel bir kavram olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu yaklaşım, Kur'an'ın Kur'an'la açıklanması yöntemiyle kavramsal bulanıklığı ortadan kaldırmakta ve ahlâk konusunu zihinlerde somutlaştırmaktadır. Aynı zamanda, Allah'ın dünyadaki insanları yalnızca iman ölçütüyle sınıflandırdığı bu tasnifin, insanları ayırmak veya yargılamak için değil; bireylerin kendi konumlarını fark etmeleri ve buna uygun sorumluluk bilinciyle hareket etmeleri amacıyla yapıldığı düşünülmektedir.

Bu bilinçle her Müslüman, kendi hayatını gözden geçirerek hangi gruba ait olduğunu tespit etmeli; düşüncelerinde, duygularında, sözlerinde ve eylemlerinde “Ben bu davranışla Allah'ı ve Resûl'ü incitir miyim?” hassasiyetini kendine rehber edinmelidir. Böyle bir bilinç ve otokontrol, iman, ibadet ve ahlâkın uyumlu bir bütünlük içinde yaşanmasını sağlamaktadır. Sonuç olarak, bu âyet ekseninde yaşamak, Müslümanlara berrak bir bilinç ve içsel denetim kazandırmakta; hayatlarının amacını netleştirmektedir. Aynı zamanda, hedeflerinde daha bilinçli olmalarına ve ahlâkî bir duruş sergilemelerine yardımcı olmaktadır. Bu bağlamda, Kur'an'ın ışığında şekillenen bu kavramsal çerçeve, hem bireysel hem de toplumsal anlamda İslâm ahlâkının temel dinamiklerini anlamada kritik bir rehberlik sunmaktadır.

Netice itibariyle, yapılan yorum ve incelemeler ışığında Ahzâb sûresi 57. âyetin, İslâm ahlâkının temellendirilmesinde yasa olarak kullanılabileceği söylenebilmektedir.

SONUÇLAR VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, İslâm ahlâkının temelini oluşturacak evrensel bir ahlâk yasasının varlığı, Ahzâb sûresinin 57. âyetinden hareketle ortaya konulmaktadır. Nitekim, *Şüphesiz Allah ve Resûlünü incitenlere, Allah dünya ve âhirette lânet etmiş ve onlara aşağılayıcı bir azap hazırlamıştır* meâlindeki bu âyetin, içerdiği *incitmek* fiili bağlamında, gerçek anlamda bir sorumluluğa işaret ettiği düşünülebilir. Bu bağlamda, âyetten çıkarılan “Allah’ı ve Resûl’ünü incitmemeye çalışmak” ilkesi, iman ve ibadeti kapsayan geniş bir ahlâkî yükümlülük olarak, müminin hayatında her zaman rehber edinmesi gereken evrensel bir yasa olarak görülebilir. Bu yasa, yalnızca bireysel davranışları değil, toplumsal ilişkileri de etkilemektedir. Bu çerçevede pergel metaforu, söz konusu ilkenin merkezî ve yönlendirici niteliğini açıklama noktasında işlevsel bir çerçeve sunmaktadır. Pergelin sabit ayağını temsil eden “Allah’ı ve Resûl’ünü incitmemeye çalışmak” ilkesi, değişmeyen ve evrensel bir merkezi ifade ederken; hareketli ayağı, bu merkeze bağlı olarak yön kazanan diğer fiil ve davranışları simgelemektedir. Böylece, mümin bu merkeze bağlı kaldığında, hayatın tüm alanlarındaki fiilleri de doğal olarak ahlâkî bir düzleme oturmaktadır denilebilir. Sonuç olarak, ulaşılan bulgular, günümüzde ahlâk kavramının karşılaştığı zihinsel dağınıklık ve pratik zafiyetleri aşmada, Kur’an merkezli bir yaklaşımın önemini ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım aynı zamanda Müslümanların zihinlerinde ahlâkî farkındalığın artmasına katkıda bulunmaktadır.

Sonraki araştırmalarda, İslâmî ilimlerdeki ahlâk anlayışı ile modern ahlâk teorilerinin karşılaştırılmalı olarak ele alınması, ahlâk kavramının daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunabilir. Ayrıca oluşturulan genel ahlâk yasası temel alınarak Kur’an’daki ahlâkî öğretiyi içeren diğer âyetler bu yasayla ilişkilendirilip incelenebilir.

KAYNAKLAR

- Akçaoğlu, Habibe. *Aristoteles ve İbn Miskeveyh’de Ahlâk Felsefesi (Mukayeseli Bir Araştırma)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Akgündüz, Ahmet. “Ebüssuûd Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/365-371. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Aktan, Coşkun Can. “Ahlâk ve Ahlâk Felsefesine Giriş”. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2009), 39.
- Altuntaş Halil, vd. *Kur’an-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.
- Arıcı, Mustakim. “Ahlâk Neyi Bilmektir? Bir İlim Olarak Ahlâk” . *İslâm Ahlâk Literatürü: Ekoller ve Problemler*. ed. Ömer Türker & Kübra Bilgin Tiryaki. 43-78. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2. Basım, 2016.
- Aydın, Metin. “İmam Gazâlî Düşüncesinde Ahlâklı Olmanın Anlamı.”. *III. International Ethics Congress Bildiriler Kitabı*. ed. Melike Özer Keskin-Hasan Çiftçi. 267-280. Ankara: Farabi Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Aydın, Mustafa. “Ahlâk-Hukuk İlişkisi ve İslâm”. *Bilgi ve Hikmet Dergisi* cilt ve sayı belirtilmemiş (Güz 1993/4), 132-138.
- Aydın, Mustafa. “Arapça Lügatler ve İndeks Kitapları” . *Türk Çevrimiçi Tasarım, Sanat ve İletişim Dergisi - TOJDAC* 8/4 (Ekim 2018), 725-739.
- Aydın, Süleyman. *el-Kavâid Fî Ulûmi’l-Kur’ani’l-Kerim*. İstanbul: Yayıncı belirtilmemiş, 2015.
- Aydın, Süleyman. *et-Tefsîru’l Mevzûi Dirâse Nakdiyye Nazariyye Tatbikiyye*. İstanbul: Eski Eserler Yayınevi, 1. Basım, 2023.
- Aydın, Zeynel Abidin. “Siyâk-Sibâk Merkezli Bir Analiz Tefsirlerde Ahzâb Sûresi (36-40) Âyetleri”. *Türk ve Türkçeye İlişkin Dil, Edebiyat ve Tarih Alanlarında Uluslararası Hakemli Dergi* 12/2 (Mart 2017), 39-56.
- Bağcıvan, Mehmet. *Kur’an Yorumunda Bağlamın Sınırlayıcılığı*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Bakırcı, Hayrunnisa. *Kur’an’da Ferdî Ahlâk İlkeleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Bakırcı, Saffet. “Meâlimü’t-Tenzîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/203-204. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Başoğlu, Tuncay. “Sebr ve Taksim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/255-256. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes’ûd b. Muhammed el-Ferrâ’. *Mealimu’t-Tenzil*. thk. Muhammed Abdullah el-Nimr vd. Riyad: Daru’l Taiba, 1988.

- Bikâî, Burhaneddin Ebü'l Hasan İbrahim b. Ömer. *Nazmü'd-Dürer fî Tenâsübi'l-âyât ve's-Süver*. Kahire: Darü'l-Kütübi'l İslâmiyye, 2006.
- Boyalık, M. Taha. "Molla Fenârî nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 18 (2007), 73-100.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi 'u's-şâhîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1987.
- Burma, Öznur. *Kur'an'da Amelî Ahlâk (M. Abdullah Draz'ın Kur'an Ahlâkı Çerçevesinde)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Cengiz, Yunus. "Ahlâk İlmi ve Diğer İlimlerle İlişkisi". *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*. ed. Murat Demirkol. 19-38. Ankara: Bilay Bilimsel Araştırma Yayınları, 5. Basım, 2024.
- Cihan, Ahmet Kamil. "İslâm Düşüncesinde Ahlâk-Din İlişkisi". *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*. ed. Murat Demirkol. 83-98. Ankara: Bilay Bilimsel Araştırma Yayınları, 5. Basım, 2024.
- Çağrııcı, Mustafa. "Ahlâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/1-9. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Çağrııcı, Mustafa, "Ahlâkî Müeyyide". *İslâm Ahlâkı*. ed. Diyanet İşleri Başkanlığı. Ankara: DİB Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Ana Hatlarıyla Hadis Bilgisi-Tarihi-Dindeki Yeri ve Okuma-Okutma Yöntemi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 15. Basım, 2017.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadislerle Gerçekler İslâm Öncelikli Bir Hayat İçin*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 6. Basım, 2015.
- Çakmak, Fikrullah. "Kelamî Tartışmaların İçerisinde Ahlâkın Buharlaşması". *Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi* 9/1 (2025), 271-293.
- Çavuş, Cennet Ceren. *İmam Gazzâlî'nin İhyâ'sında Akıl ve Kalp*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Çelik, Hüseyin. "Kur'an Nazarında İnsan-Emanet İlişkisi (Ahzâb Sûresi 72-73. Âyetleri Bağlamında Bir Tahlil)". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2011), 79-99.
- Çetin, Abdurrahman. "Nesih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/579-581. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çiftçi, Nurettin. *Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Çoşar, Hakan. "İslâm Ahlâk Düşüncesi ve Filozof Ahlâkçılar". *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*. ed. Murat Demirkol. 41-80. Ankara: Bilay Bilimsel Araştırma Yayınları, 5. Basım, 2024.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 40. Basım, 2015.

- Demirkol, Murat. “Erdem ve Erdemsizlik”. *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, ed. Murat Demirkol. 181-203. Ankara: Bilay Bilimsel Araştırma Yayınları, 5. Basım, 2024.
- Divlekci, Celaledin. “Ahzâb Sûresi 37. Âyetiyle İlgili Nüzûl Sebebi Rivayetleri ve İlmî Değeri”. *Ekev Akademi Dergisi* 18/59 (Bahar 2014), 109-124.
- Durmuş, İsmail. “Mukabele”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/101-102. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Dündar, Mazhar. *Kur'an'da Ahlâkî Yasaklar*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Ebu'l Hüseyin, Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ. *Mu'cemü Mekâyîsi'l-Luga*. nşr. Darü'l-Fikr Şam: Darü'l-Fikr, 2007.
- Elönü, Esmâ. *Metodolojik Yaklaşımın Sünnet Anlayışına Etkisi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 5. Basım, 2009.
- Ertuğrul, Osman. “Kur'an Dilinde Kelimenin İfade Biçimi”. *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (Mayıs 2016), 91-117.
- Et, Oğuzhan. *Klasik Belâgatte Mecaz ve Mecazi Anlatım*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Gafarov, Anar. *Nasîruddin et-Tûsî'nin Ahlâk Felsefesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Gazzâlî, İmam Ebû Hâmid. *el-Mustasfa min 'ilmi'l-Uşûl İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*. çev. Yunus Apaydın. 1. Cilt. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1. Basım, 1994.
- Gazzâlî, İmam Ebû Hâmid. *İslâm Ahlâkı*. çev. Âkif Nuri. İstanbul: Sinan Yayınları, 9. Basım, 1996.
- Gazzâlî, İmam Ebû Hâmid. *Mesîru Umûmi'l-Muvahhidîn Şerh u Terceme-i Kitâb-ı İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn (İhyâ Tercüme ve Şerhi)*. çev. Yusuf Sıdkî el-Mardinî. 7. Cilt. haz. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2018.
- Güneş, Yusuf. “İslâm Ahlâkının Temel Özellikleri”. *EKEV Erzincan Kültür Eğitim Vakfı Akademi Dergisi*, 15/49 (2011), 93-104.
- Haznevi, Abdülhak. *Esbâb-ı Nüzûl Açısından Ahzâb Sûresinin Değeri*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Işık, Emin. “Ahzâb Sûresi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/195-196. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer b. el-Kureysî. *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azîm/İbn Kesîr Tefsiri*. Beyrut: Dar İbn Hazm, 2009.

- İbn Manzur. Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî *Lisanu'l Arap*. thk. Abdullah Ali Kebir-Muhammed Ahmed Hasbullah. Kahire: Darü'l-Maarif, 2016.
- İbn Sînâ. *İlâhiyât-ı Şifâ-Metafizik*. çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker. İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1. Basım, 2011.
- İç, Aysel. *Ahzâb Sûresindeki Ailevi-Sosyal İçerikli Âyetlerin Tahlili*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- İlham, Umayah. "Epistemology of Hadith Understanding: a Theoretical Study" . *Jurnal Multidisiplin Madani* 3/3 (March 2023), 739-762.
- İmâdî, Ebüssuûd. *İrşâdü'l- 'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerim*. thk. Abdulkâdir Ahmet Ağa. Riyad: Mektebetü'r-Riyadü'l-Hadis, 1971.
- İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî. *el-Muvaţta'*. nşr. Abdüvehhâb Abdüllatîf. Kahire: 1382/1962.
- İşfahânî, Râgıb. *Müfredatü Elfazi'l-Kur'an, fi Garibi'l-Kur'an*. thk. Muḥammad Seyyid Kîlânî Kum: el-Mektebetü'l-Murtaḏâviyye, 1362 /1983.
- Kallek, Cengiz. "Mâverdi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/180-186. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kandemir, M. Yaşar. "Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/27-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kara, Ömer "Bikâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/149-150. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Karaman, Hayreddin. vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5. Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2007.
- Kaya, Osman. "Ahzâb Sûresi 40. Âyet Bağlamında Nübüvvet, Velâyet ve Hatemiyet Meselesi". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Bahar 2015), 167-192.
- Kaymakcan, Recep-Uyanık, Mevlüt (ed.) *Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlâk*. İstanbul: Dem Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 1. Basım, 2007.
- Kiraz, Celil. *Kur'an'da Ahlâk İlkeleri-Tevrat, Zebur ve İncil'le Mukâyeseli Bir Çalışma*- Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Köylü, Mustafa-Koç, Ahmet (ed.). *Klasik İslâm Eğitimcileri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Kubbealtı Lugatı*. Erişim 14.05.2025. <https://www.lugatim.com>.
- Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdilmelik. *Leţâ'ifu'l-işârât*, nşr. Abdüllatîf Hasan Abdurrahman. Beyrut: Darü'l-Kütübil-İlmiyye, 2007.

- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Muhtasar Kuşeyrî Risalesi*, çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Ma'lûf, Luvîs. *el-Müncid fi'l-luğa*. Beyrut: Katolik Matbaası, 2009.
- Meydan, Hasan. "Ahlâk Eğitimi". *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, ed. Murat Demirkol. 245-264. Ankara: Bilay Bilimsel Araştırma Yayınları, 5. Basım, 2024.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medarikü't-Tenzil ve Hekaiku't-Te'vil*. thk. Seyyid Zekerîyya Ürdün: Mektebetü't-Nizar, 2024.
- Özçelik, Mevlüt. "Tasavvufta Ahlâk ve Edeb". *Ahlâk ve Din Disiplinlerarası Bir Yaklaşım*. ed. Hasan Yerkazan. 101-160. Ankara: Sonçağ Akademi, 1. Basım, 2021.
- Özçevik, Tamer. *Ahzâb Sûresi 37. Âyetin Tefsiri*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Öznurhan, Halim. "Arap Dilinde Ta'lîl ve Hüsn-i Ta'lîl". *Bilimname* 5/2 (2004), 129-139.
- Özturan, Hümeýra. "Ahlâkın Değişmesi". *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, ed. Murat Demirkol. 231-242. Ankara: Bilay Bilimsel Araştırma Yayınları, 5. Basım, 2024.
- Özturan, Hümeýra. "Ahlâki Müeyyide". *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, ed. Murat Demirkol. 219-227. Ankara: Bilay Bilimsel Araştırma Yayınları, 5. Basım, 2024.
- Öztürk, Mustafa. "Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/292-293. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Râzî, Fahreddin. *Tefsîru'l-Kebîr/Mefâtihu'l-Gayb*. thk. Seyyid İmrân. Kahire: Darü'l Hadis, 2012.
- Reysûnî, Ahmed-Çavuşoğlu, Ali Hakan. "Şâtıbî İbrâhim b. Mûsâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/373-375. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Saruhan, Müfit Selim. "İslâm Düşüncesinde Ahlâk İlmi". *Eskiýeni* 28, (2014), 53-66.
- Sibaî, Mustafa. *es-Sünne ve Mekânetühâ fi't-Teşrî'i'l-İslâmî*. nşr. Daru'l Varak. Beyrut: Mektebetu'l İslâmî, 2000.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İlhâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/90-92. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Sümertaş, Burhan. "Mâverdî ve en-Nüket ve'l-Uyûn Adlı Tefsiri". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (2008), 31-64.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrâhman. *Lübâbü'n-nukûl fi esbâbi'n-nüzûl*. nşr. Müessesetü'l- Kütübi's-Sekafiyye. Beyrut: Müessesetü'l- Kütübi's-Sekafiyye, 2002.
- Şaban, Zekiyüddin. *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 14. Basım, 2011.

- Şahin, Mehmet Kenan-Fındık, Aydın. “Ahlâkî Değerlerin Ontolojik Kaynağı (Eş’arî ve Mâtürîdî Örneği)”. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. 13/3 (2023), 25-40.
- Şâtıbî, *el-Muvâfakât*. çev. Mehmed Erdoğan. İstanbul: İz Yayıncılık, 1. Basım, 1990.
- Tan, Aysel. “Gazâlî’nin Ahlâk Anlayışı”. *II. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu*. ed. İshak Tekin vd. 528-542. Ankara: Sonçağ Akademi, 1. Basım, 2021.
- Taşçı, Muhammed Nurullah. *Gazâlî Düşüncesinde Ahlâkın Tasavvufî Boyutu*. Mardin: Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- TBK, Türk Borçlar Kanunu (Kanun No. 6098). *Resmî Gazete* 27836 (4 Şubat 2011). Erişim 2 Haziran 2025.
- TCK, Türk Ceza Kanunu (Kanun No. 5237). *Resmî Gazete* 25611 (12 Ekim 2004). Erişim 2 Haziran 2025.
- Toksöz, Hatice. “Gazzâlî’ye Göre Bireyin Ahlâkî Yetkinlik Kazanımında Peygamberin Rolü”. *Danışname Beşeri Ve Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2022), 213-244.
- Tûsî, Nasîrüddîn. *Ahlâk-ı Nâsirî*. Farsçadan Azerbaycan Türkçesine çev. Rahim Sultanov, Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine çev. A. Vahap Taştan-Habil Nazlıgöl. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2005.
- Türçan, Talip. “Fıkıh ve Hukuk-İslâm Hukuku Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme”. *Eskiye* 24 (Mart 2012), 19-25.
- Türkeri, Mehmet. “Bazı Ahlâk Teorileri Açısından Fahrettin Râzî’nin Ahlâk Anlayışı”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2003), 63-89.
- Uludağ, Süleyman. “Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/473-475. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Üzüm, Ayşe. *İbn Miskeveyh’de Ahlâk Felsefesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Vural, Mehmet. “Amelî Ahlâk”. *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, ed. Murat Demirkol. 321-340. Ankara: Bilay Bilimsel Araştırma Yayınları, 5. Basım, 2024.
- Yalçın, Nihat. “Ahzâb Sûresindeki Bazı Belâğî İncelikler”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/20 (Temmuz 2021), 648-674.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Fahreddin er-Râzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 12/89-95. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yılmaz, Bedriye. *Kur’an Yorum Tarihinde Nûr Sûresi 31. Âyet ile Ahzâb Sûresi 32-33., 53. ve 59. Âyetlerin İncelenmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Yılmaz, Taha. “Usûl-i Fıkhın İşlevi ve Güncel Fıkhî Problemlere Dair Yaklaşımı”. *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi* 11/1 (Ocak 2025), 281-297.

ÖZGEÇMİŞ

Orta ve lise öğrenimini Bursa’da tamamladı. 2016 yılında başladığı İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Bölümünden 2021 yılında mezun oldu. 2023 yılında Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı’nda tezli yüksek lisans programına kabul aldı.

TEZDEN TÜRETİLEN YAYIN VE ESERLER

Elif İlhan, “Ahzâb Sûresi 72-73. Âyetler ile A’râf Sûresi 172-173. Âyetler Çerçevesinde Özgür İrade”, *İlahiyat Bilimleri Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu Tam Metin ve Bildiri Özetleri*, ed. Mete Akcan-Muhammed Emre Kılıç (Çorum: Hitit Üniversitesi Yayınları, 2024), 71-72.

